

EX.PO AUS

Extension of Potentiality
of Adriatic UNESCO sites

EX.PO AUS

Unapređenje potencijala Uneskovih lokaliteta na Jadranu

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
prepristupnu pomoć

Projektnu aktivnost
je provela
Istarska županija –
Regione istriana

Unapređenje
potencijala Uneskovih
lokaliteta na Jadranu

Unapređenje potencijala Uneskovih lokaliteta na Jadranu

Ova publikacija izrađena je uz finansijsku pomoć Programa prekogranične saradnje IPA Adriatic (*IPA Adriatic Cross-Border Cooperation Programme*). Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Istarske županije – Regione istriana i ni na koji se način ne može smatrati da odražava gledišta nadležnih Programa prekogranične saradnje IPA Adriatic.

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
pretristupnu pomoć

Projektnu aktivnost
je provela
Istarska županija –
Regione istriana

EX. PO AUS SVJETSKA BAŠTINA JADRANA

Projekt **EX. PO AUS** (EXtension of POTentiality of Adriatic UNESCO Sites – Unapređenje potencijala Uneskovich lokaliteta na Jadranu) predstavlja prekogranični projekt sufinansiran od Evropske unije u okviru IPA Programa Jadranske prekogranične saradnje (Adriatic CBC Programme) 2007–2013. U projektu učestvuje dvanaest partnera iz četiri zemlje članice Evropske unije (Italija, Slovenija, Hrvatska i Grčka) i tri države istočnog Jadrana (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Albanija) s obje strane Jadranskog mora: grad Dubrovnik, Istarska županija, grad Split, Provincija Ferrara, opština Ravenna – Gradski muzej, opština Alberobello; Fondacija Aquileia, Sveučilište Primorska – Znanstveni i istraživački centar; Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (Bosna i Hercegovina), Kancelarija za upravu i koordinaciju Butrinta (Albanija) i opština Krf (Grčka). Trajanje projekta je trideset šest mjeseci, ukupna vrijednost projekta iznosi 3.324.700,40 eura, od čega je 85% sufinansirano sredstvima IPA, dok je udio partnera 15% ukupne vrijednosti projekta.

Prekogranični pristup je najpogodniji način postizanja sveobuhvatnih i dugoročnih rezultata na području održive valorizacije upravo zbog kombinacije geografske blizine i izuzetne koncentracije bogate kulturne i prirodne baštine priznate od Uneska. Prema definiciji, svaki Uneskov lokalitet ima međunarodnu dimenziju koja prevazilazi nacionalne granice, tako da je vrlo važno upoređivati, dijeliti i prenositi iskustva, te započeti nove strategije zajedničke valorizacije zasnovane na blizini.

Opšti cilj projekta jeste uspostavljanje mreže saradnje između Uneskovich lokaliteta na Jadranskom moru (uključujući i neke izuzetne lokalitete koji nastoje da dobiju to priznanje), ostvarive u prekograničnom kontekstu uz širenje kvalitetnih tehničkih i upravljačkih znanja i sposobnosti između raznih javnih i privatnih aktera – cilj je zajednička dugoročna strategija održive valorizacije ovih lokaliteta, utemeljena na visokom nivou upravljačke, tehnološke i energetske inovacije.

Kako bi se postigao ovaj strateški cilj, težiće se postizanju posebnih ciljeva: prekogranični razvoj koncepta i sredstava za održivo upravljanje Uneskovim lokalitetima; prekogranično usavršavanje znanja, tehnika i tehničke podrške putem razmjene informacija o najboljoj praksi i tehnikama; realizacija inovativnih pilot akcija na određenim Uneskovim lokalitetima; zajednička valorizacija jadranskih Uneskovih lokaliteta – u cjelini i kao pojedinačnih tematskih pitanja, s nastojanjem privlačenja sve većeg broja turista (na svjetskom nivou) koje zanima kultura i priroda.

Projekt realizuje dvanaest partnera s obje strane Jadranskog mora. Svaki partner priredio je tekst i izbor fotografija s prikazom baštine koja se već nalazi na Uneskovoju Listi svjetske baštine ili na Tentativnoj listi: Alberobello (Italija), Akvileja (Italija), Butrint (Albanija), Dubrovnik (Hrvatska), Ferrara (Italija), Kotor (Crna Gora), Krk (Grčka), Piran (Slovenija), Poreč (Hrvatska), Ravenna (Italija), Mostar (Bosna i Hercegovina), Split (Hrvatska). U okviru opštih ciljeva projekta, svrha ovog izdanja jeste promovisanje Uneskovih lokaliteta na Jadranu, predstavljajući njihovog značaja i doprinos njihovoj održivoj valorizaciji.

Kako bi mogao biti uvršten u Listu svjetske baštine (World Heritage List – WHL), određeni lokalitet mora imati posebnu svjetsku vrijednost i ispunjavati najmanje jedan od deset uslova odabira, koji obuhvataju kulturne, prirodne i kombinovane (kulturni predio) karakteristike. Uvršteni lokaliteti redovno ispunjavaju najmanje dva uslova, a često i više. Moraju biti pod zaštitom nacionalnih organa, pa se o njima mora voditi odgovarajuća briga i nakon uključivanja na Listu svjetske baštine. Drugim riječima – ne radi se o načinu očuvanja spomenika ili prirodnog lokaliteta, već o činjenici da uvrštenjem u Listu određeni

lokalitet zapravo dobija „dodatnu vrijednost”. S obzirom na Uneskov autoritet, nivo svijesti šire javnosti o nekom lokalitetu znatno se povećava; ipak, da bi se održalo interesovanje za određeni lokalitet, uvijek su potrebne aktivnosti u domenu odnosa s javnošću.

U cjelini, lokaliteti kulturne i prirodne baštine neprocjenjive su i nezamjenljive vrijednosti čovječanstva. Smatra se da predstavljaju „izuzetnu univerzalnu vrijednost” i da ih je kao takve potrebno posebno zaštititi od sve većih prijetnji. Nacionalne države i lokalne zajednice zato nose veliko breme odgovornosti za njihovu zaštitu i konzervaciju u ime cijelog svijeta. Međunarodni forumi predvođeni Uneskom intervenišu isključivo u slučajevima velike prirodne ili društvene opasnosti.

Istočna i zapadna obala Jadrana, od Otrantskih vrata do sjevernih močvara doline rijeke Po, obiluje ostacima minulih kultura i nekadašnjeg prirodnog okruženja. Ovaj prikaz uključuje tek dvanaest lokaliteta uvrštenih u Uneskovu Listu, dok ostalih dvanaest lokaliteta nije obuhvaćeno pregledom. Na taj odabir uticali su zahtjevi projekta – da s jedne strane bude reprezentativan po pitanju važnosti, ali da istovremeno obuhvati sva geografska područja. Trulli u Alberobellu odražavaju pučku umješnost, crkve u Ravenni prikazuju ljepotu ranohrišćanske arhitekture i umjetnosti, Akvileja je rimski i ranosrednjovjekovni grad na razmeđu šireg područja; biskupski kompleks u Poreču važan je zbog svoje očuvanosti, upravo kao i Dioklecijanov palata u Splitu; Dubrovnik je jedinstven sam po sebi, kao utvrđeni srednjovjekovni grad sjajno očuvan u cjelini, dok je područje Kotora važno za interakciju priobalnih gradova s njihovim okruženjem, slično kao Butrint, mada su historijske i prirodne okolnosti ta dva lokaliteta prilično različite; lokaliteti u Bosni i Hercegovini uključeni u

ovaj projekat heterogeni su s obzirom na to da je Mostar na Listi Centra za svjetsku baštinu, dok su Stolac, Blidinje i Blagaj na Tentativnoj listi. Ljepota i važnost grada Krfa ogleda se u različitim historijskim, arhitektonskim i kulturnim obilježjima. Piran karakteriše njegova sljubljenost sa solanama – kao prirodnim ambijentom koji su modelovale i ljudske ruke. O prožetosti ljudskog djelovanja i prirodnog okruženja svjedoči i Ferrara.

Osnovni očekivani rezultat projekta, čiji je važan dio i ovo izdanje, jeste jadransko prekogranično usklađivanje institucionalnih pristupa i metodologije intervenisanja za održivo očuvanje i valorizaciju Uneskovih lokaliteta na Jadranu. Kao važan rezultat projekta očekuje se i oblikovanje strategije s ciljem zajedničke prekogranične turističke valorizacije. Upravljanje Uneskovim lokalitetima i njihovu valorizaciju na Jadranu trebalo bi znatno unaprijediti uz standardizaciju metoda, novih ideja, sredstava i aktivnosti.

„Održivo upravljanje” je ključni izraz, a spoznaja različitih realnosti predstavlja prvi korak prema tom cilju.

Ovo izdanje prikazuje raznolikost obilježja i širok spektar potreba određenih lokaliteta. Neki od njih su već priznati Uneskovim lokaliteti, neki će to tek postati, neki su već pripremili plan upravljanja, a drugi su u početnoj fazi; neki su vezani za pitanja mozaika, drugi za suvozdno ili narodno nasljeđe, neki se moraju nositi sa svakodnevicom grada koji takođe predstavlja vrijednu ostavštinu prošlosti, dok ostali treba da uzmu u obzir svoje prirodno okruženje. Zato – metodološki pristup njihovom očuvanju i upravljanju mora naći pravu mjeru i uspostaviti ravnotežu između potrebe za djelovanjem u okviru zajedničkog prekograničnog projekta i mogućnosti da svaki partner na najprimjereniji način razvija svoje potrebe i prioritete akcije unutar zajednički utemeljenog okvira.

10	Alberobello, Italija
18	Akvileja, Italija
28	Butrint, Albanija
38	Krf, Grčka
46	Dubrovnik, Hrvatska
56	Ferrara, Italija
66	Kotor, Crna Gora
76	Mostar, Bosna i Hercegovina
84	Piran, Slovenija
94	Poreč, Hrvatska
102	Ravenna, Italija
112	Split, Hrvatska

TRULLI U ALBEROBELLU

Praistorijska tradicija u etnografskoj primjeni

Trulli su pučke građevine prepoznatljive po četverostranom obliku, prekrivene konusnim krovom, izgrađene od grubo obrađenih gromada krečnjaka prikupljenih na okolnim poljima. Kada su u kasnijim razdobljima na tom području nastali veliki rezervoari za prikupljanje vode, trulli su građeni direktno na živoj stijeni isključivo tehnikom suvog zida bez upotrebe maltera. Oni predstavljaju vrlo karakterističan arhitektonski izraz: s jedne strane, nastao je na tradiciji starih tehnologija i tipologija iz praistorijskog doba, koje su u ovom dijelu južne Italije živjele bez prekida; s druge strane, nepoznate okolnosti dovele su do izuzetne geografske rasprostranjenosti ove tehnologije u tačno određenom razdoblju – od 17. do kraja 18. vijeka. Spoj dva ili više trulla različitih

Alberobello, Trulli

Alberobello, ulica

veličina čini naseobinu. Veći broj slobodno povezanih trulla jeste trullaia – skup građevina, manjih dvorišta i gumna u kojima se nalaze i životinjske naseobine, malih ograđenih vrtova i povrtnjaka dostupnih samo iz kuća. Najmanji trulli, u kojima se obično nalaze niše za ležanje i ognjišta, povezani su s glavnim trullom niskim lukovima. Seoski trulli prisutni su u cijeloj dolini Itrija. No, jedino gradsko naselje jedinstveno obilježeno ovim tipom građevina jeste Alberobello sa dvjema četvrtima – četvrti *Monti* i *Aia Piccola*. Četvrt *Monti*, izgrađena na prilično strmom terenu, prostire se na površini od 15 hektara i uključuje 1030 trulla. Predstavlja prvu ve-

liku, jasno raspoznatljivu skupinu trulla u gradu. Otvara se prema brdu poput lepeze, a od ostatka grada razdvaja je šetalište *Martellotta*. Svi putevi niz brdo spajaju se na jednom mjestu kako bi omogućili odliv voda. Četvrt *Aia Piccola* sa svojih 590 građevina druga je, manje homogena, skupina trulla. Njene kuće gravitiraju zajedničkom gumnu na kojem su u prošlosti, od kraja feudalnog razdoblja, seljaci morali javno mlatiti žito. Analize urađene na osnovu postojeće dokumentacije i terenskih istraživanja omogućile su prepoznavanje višestrukih vrijednosti koje obilježavaju lokalitet – urbanističke, arhitektonske, dokumentarne (posebno s obzirom na praistorijske građevinske tehnologije), memorijalne (lokalitet predstavlja nestalu civilizaciju), društvene vrijednosti... Uprkos tome, kako bi se bolje vrednovao značaj grada trulla za cijelo čovječanstvo, treba ga uporediti s nekoliko postupno izgrađenih područja širom planete, a posebno u sredozemnoj regiji. To znači da je grad trulla nesporno dio znatno šire grupe lokaliteta koji svjedoče o takozvanoj spontanoj ili pučkoj arhitekturi bez arhitekata. Među njima je od posebnog značaja urbani kontekst u kojem se nalaze istorijske skupine na lokalitetu – *Aia Piccola* i *Rione Monti*. Alberobello predstavlja jedini primjer gdje suvozdna arhitektura poprima urbanu formu, uz cijeli niz obilježja pomoću kojih se prepoznaje sistem spajanja privatnih i javnih prostora koji određuju grad. Obnova grada i širenje u prigradski prostor tokom prošlog vijeka nisu izmijenili jezgro urbane tvorevine, niti su uticali na izuzetno arhitektonsko nasljeđe grada trulla. Danas se Alberobello s pravom smatra jednim od najznačajnijih i najbolje očuvanih urbanih naselja *spontane arhitekture* u Evropi.

Upis trulla grada Alberobella na Uneskovu Listu svjetske baštine (*World Heritage List*) na osnovu kulturnih kriterijuma (III), (IV) i (V) u decembru 1996. godine, Centar za svjetsku baštinu (*World Heritage Centre*) obrazložio je

Alberobello,
Trullo Sovrano

na sljedeći način: „Lokalitet ima izvanrednu univerzalnu vrijednost kao izuzetan primjer građevne konstrukcije sagrađene praistorijskim graditeljskim tehnikama, a koja je neokrnjena i funkcionalna dočekala savremeni svijet.”

Istorijski opis

U dolini Itrija postoje tragovi praistorijskog naselja, a moguće je da je tradicija gradnje *tholosa* donesena na ovo područje u to doba. Uopšteno se smatra da postojeće naselje potiče iz sredine 14. vijeka, kada je naizgled nenaseljeno područje tarantski knez *Robert D' Anjou* dodijelio

prvom grofu od *Conversana* u znak zahvalnosti za zasluge u krstaškim ratovima. On i njegovi nasljednici naselili su to područje doseljencima sa svojih drugih feuda, poput obližnjeg *Noci*, dopustivši im da grade kolibe poznate kao *caselle*. Međutim, novija istraživanja lokalnih urbanista ukazuju da su se raštrkana ruralna naselja, nastala oko 1000. godine s obje strane rječice koja danas teče podzemno kroz grad, postupno stopila u seoske zajednice budućih četvrti *Aia Piccola* i *Monti*.

Prema predanju suvozdna gradnja nametnuta je novim doseljencima kako bi njihove kuće mogle biti brzo uklo-

njene. Za to su bila dva razloga: buntovni kućevlasnici lako su mogli biti izvlašteni, a potom je bilo moguće izbjeći plaćanje poreza na nova naselja. U drugom slučaju ponovo su se jednako brzo mogle izgraditi kuće. Poznat je takav događaj iz 1644. g. – pokušaj da se zavaraju poreznici napuljskog kralja. Ipak, istorijske i komparativne analize ukazuju da ta tehnika nije bila ništa više od nužnog fizičkog prilagođavanja lokalnim uslovima i okolnostima, a da je kasnije iskorišćena u fiskalne i kaznene svrhe.

Do sredine 16. vijeka područje *Monti* obuhvatalo je oko četrdeset trulla, ali se naselje, koje je tada još pripadalo gradu *Noci*, počelo širiti tek 1620. godine, kada je ondašnji grof *Gian Giorlamo Guercio* naložio izgradnju pekare, mlina i krčme. Krajem 18. vijeka zajednica je imala preko 3500 stanovnika. Godine 1797. uspjeli su ukinuti feudalnu vlast porodice *Acquaviva*, dobivši status kraljevskog grada od Ferdinanda IV Bourbonškog, napuljskog kralja. Usvojeno je ime Alberobello prema srednjovjekovnom latinskom imenu tog područja – *Silva arboris belli*. Otada gradnja novih trulla ubrzano opada.

Prednosti i slabosti

Danas je lokalna zajednica duboko svjesna istorijske i umjetničke vrijednosti svojih trulla, kao i značaja primjerenog pristupa zaštiti, očuvanju i valorizaciji trulla. Spomeničke četvrti treba posmatrati ne samo kao istorijski dokument već prije svega kao jedan od najbolje sačuvanih primjera spontane arhitekture u italijanskoj arhitektonskoj tradiciji. Ovo gradsko područje predstavlja nekoliko pitanja koja su često predmet javne rasprave, kao fenomeni koji se povezuju s elementima slabosti i prednosti.

Veliki turistički promet kroz lokalitet raste i postaje zna-

čajan izvor privrednog rasta. No, istovremeno nameće potrebu pružanja odgovarajućih usluga i pratećih akcija. Prvi faktor koji može podstaći te radnje mora biti povezan s **prepoznavanjem i procjenom vrijednosti** koje obilježavaju lokalitet.

Najveći dio trulla grupisanih u zoni pod Uneskovom zaštitom (kao i na području izvan nje) još uvijek je u *privatnom vlasništvu* i zadržao je **prvobitnu rezidencijalnu namjenu**. To nameće stalni rast potreba za uslugama (npr.

parkiranje), koje teško mogu biti zadovoljene u skladu s uslovima zaštite. S druge strane, korišćenje trulla u stambene svrhe osigurava trajno održavanje građevina, te u širem kontekstu, **očuvanje i evoluciju prirodne vitalnosti ljudske društvene strukture** koja obilježava lokalitet.

Specifičnost **tradicionalne suvozdne tehnike** podrazumijeva da se restauracija trulla često sprovodi tehnikama koje nisu u skladu s tradicionalnim. Tradicionalne su tehnike skupe, može ih primijeniti samo osposobljena radna snaga,

sve malobrojnija zbog činjenice da i ovdje, kao uostalom i drugdje, poznavanje tehnika gradnje kamenom bez vezivnog maltera zamjenjuje savremena tehnologija utemeljena na mehanizaciji. Međutim, u pokušaju da se **odrede postupci za očuvanje graditeljskih vještina** upravo tehnika suvog zida privukla je pažnju međunarodne naučne zajednice.

Ti aspekti zahtijevaju razradu specifične metodologije za procjenu uticaja novih projekata na vrijednost lokaliteta, njihov integritet i autentičnost.

Alberobello, ulica

Alberobello, Trullo, simbol na krovu

Projekt EX.PO AUS

Za većinu uključenih partnera ovaj projekat predstavlja prirodni nastavak dugog puta usmjerenog ka proaktivnoj strategiji očuvanja i privredne valorizacije, koja bi trebalo da uključi brojne javne i privatne učesnike. Alberobello je počeo skretati pažnju na očuvanje svojih vrijednosti krajem osamdesetih godina dvadesetog vijeka, predstavljanjem i organizacijom međunarodnog naučnog skupa o suvozidnoj arhitekturi (1987). Taj skup pokrenuo je pitanje važnosti primjerenih restauratorskih metodologija,

primijenjenih tokom poduhvata (1993–1997) na „kući Pezzola”, vrlo velikom i raščlanjenom trullu u kojem se danas nalazi Zavičajni muzej. Taj poduhvat je pružio mogućnost da se razrade specifične smjernice za restauraciju trulla (1997). Ovaj prvi korak u prepoznavanju specifičnosti jednog spomenika – trulla, doveo je do priznavanja lokaliteta od strane Uneska (1996). Takav uspjeh skrenuo je pažnju na širi kontekst grada Alberobello. Izrađen je Plan upravljanja lokalitetom (2008–2010), određene su mjere zaštite sistema pomoću zaštitne (buffer) zone (2010), definisan je planski okvir za učestvovanje na brojnim konkursima

Alberobello, Trulli

za finansiranje (2010–2012). Zahvaljujući većoj uključenosti lokalnog društva u Alberobello su ostvareni brojni projekti. To je bila osnova za sprovođenje projekata na državnom i međunarodnom nivou s drugim lokalitetima (Uneskovim i ostalima) sličnih obilježja (u Italiji, Turskoj, na Jadrano), u koje je EX.PO AUS takođe uključen.

AKVILEJA

Rimski i srednjovjekovni pogranični grad

Akvileja je bila jedan od najvećih gradova Rimskog carstva, među najživljim zajednicama zapadnog ranog hrišćanstva, kao i jedna od najvažnijih antičkih luka na Jadranskom moru, polazna tačka glavnih trgovačkih, kulturnih i vojnih puteva prema sjeveroistočnoj Evropi. Osnovani su je Rimljani 181. godine prije Hrista. Tokom srednjeg vijeka postala je stjecište religija, proglašena je sjedištem biskupije i patrijarhata, koji će biti ugašen tek 1751. godine.

Odbor za svjetsku baštinu (*The World Heritage Committee*) prepoznao je Akvileju kao jedan od najvećih i najbogatijih gradova Rimskog carstva, kao sveobuhvatan primjer antičkog rimskog grada na sredozemnom području, uglavnom nedirnutog i sačuvanog pod zemljom; kompleks patrijarhove bazilike Odbor je priznao i kao dokaz presudne uloge Akvileje u širenju hrišćanstva Evropom u ranom srednjem vijeku.

Akvileja, rimski stanovi

Fondaciju Akvileja (*Fondazione Aquileia*, www.fondazioneaquileia.it) zajednički su u proljeće 2008. godine osnovali Ministarstvo za kulturnu baštinu i djelatnost, Regija *Friuli Venezia Giulia*, Provincija *Udine*, opština Akvileja i Nadbiskupija *Gorizia* u cilju očuvanja i promovisanja izuzetne arheološke baštine Akvileje, upisane 1998. godine na uglednu Uneskovu Listu svjetske baštine (*World Heritage List*).

Bazilika

Akvilejska bazilika je izuzetno arhitektonsko ostvarenje. U osnovnim crtama predstavlja zamisao patrijarha Popona (biskup i patrijarh od 1019. do 1042), koji ju je posvetio 1031. godine, ali izvorno potiče barem iz kasnog 4. vijeka kada je već imala današnje dimenzije, isključujući transept i apsidu s ukopanom kriptom. Poponov projekat obnove u 11. vijeku obuhvatio je rekonstrukciju pročelja sa središnjom biforom, kao i apside s čudesnim ciklusom fresaka. Unutrašnje kolonade sa po deset stubova krunisane su novim kapitelima. Ponovno je obnavljana nakon zemljotresa 1348. godine. Pod crkve iz Poponovog razdoblja uklonjen je do nivoa prezbiterijuma 1909. godine kako bi se otkrio mozaički pod iz Konstantinovog perioda na dubini od oko jednog metra.

Mozaički pod

Podni mozaici u bazilici, otkriveni krajem 19. vijeka i u prvim decenijama 20. vijeka, jedan su od najupečatljivijih tragova prvobitne crkve, izgrađene po nalogu biskupa Teodora odmah nakon proglašenja Milanskog edikta o suživotu 313. godine. Kompleks se sastojao od dvije paralelne dvorane (druga se može vidjeti u Kripti iskopina) povezane poprečnom dvoranom, približno eliptične krsti-

Akvileja, patrijarhalna bazilika i trg Capitolò

Akvilleja, podni mozaik bazilike

onice (zatvorene za javnost), te raznih prostorija koje su mogle pripadati biskupskoj rezidenciji. Mozaik u južnoj Teodorovoj dvorani, površine oko 760 kvadratnih metara, najveći je mozaički pod na prostoru Zapadnog rimskog carstva. Podom podijeljenim u četiri prostorne cjeline dominira natpis posvećen Teodoru. Alegorijski prikazi i imaginarijum skrivenog značenja služe kao vodič ka vječnom spasenju.

Kripta s freskama

Izgrađena vjerovatno do početka 9. vijeka, a potom u 11. vijeku pregrađena u današnji oblik, kripta ispod glavnog

oltara bazilike podijeljena je u tri broda pomoću šest stubova na koje se oslanjaju krstasti svodovi. Zidovi i svodovi potpuno su prekriveni veličanstvenim ciklusom fresaka koji datira vjerovatno iz kasnog 12. vijeka.

Kripta iskopina

Takozvana *Cripta degli scavi* otkrivena je tokom arheoloških istraživanja oko tornja zvonika. Arheološka zona obuhvata ostatke Teodorovog bazilikalnog kompleksa (datiranog nakon 313. godine poslije Hrista), a uključuje sjevernu dvoranu koju dijelom zauzimaju stepenice zvonika, srednju dvoranu, te ostale strukture i mozaike unutar

Akvilleja, biblijska priča o Joni, podni mozaik bazilike

crkve i biskupske rezidencije. U gornjem nivou mogu se vidjeti ostaci velike postteodorijanske bazilike flankirane novom krstionicom. Izgrađena je sredinom 4. vijeka kako bi zamijenila Teodorovu crkvu.

Krstionica

Spoljna krstionica datira iz vremena gradnje južne postteodorijanske bazilike u kasnom 4. vijeku. Od njene prvobitne strukture sačuvana je samo donja polovina. Krstionica je spolja bila kvadratna, a iznutra osmougaona s polukružnim nišama u uglovima. Postojeći krsni bazen je šestougaonog

oblika, sa stepenicama za spuštanje tokom obreda krštenja uranjanjem. Stubovi oko bazena podignuti su kasnije (u 9. vijeku ?).

Südhalle (južna prostorija)

Krstionicu su flankirale dvije velike simetrično raspoređene prostorije pravougaone osnove, kojima je zaključen veliki bazilikalni kompleks. Otkrili su ih 1893. godine austrijski arheolozi koji su ih nazvali *Nordhalle* (sjeverna prostorija) i *Südhalle* (južna prostorija). Obje su prostorije imale mozaičke podove s kraja 4. vijeka ili iz prvih decenija 5.

vijeka. Mada je otkriven prije više od sto godina, mozaik u *Südhalle* (južnoj prostoriji) dostupan je javnosti tek od 2011. u posebno sagrađenom muzeju. Veliki mozaik sastoji se od tri zasebne cjeline. U dvjema bočnim cjelinama prikazan je mrežasti uzorak naizmjeničnih kružnica i mandorla. Uzorak u središnjoj cjelini čine osmougaona polja (u kojima su prikazani životinjski likovi, uključujući jagnje), povezana složenim nizom rombova i paralelograma. Veličanstveni fragment mozaika s prikazom pauna, danas izložen na zidu u muzeju *Südhalle*, nekad je krasio apsidu u dugom prilazu (odnosno narteksu) između južne prostorije i bazilike.

Zvonik

Toranj zvonika Akvilejske bazilike, visok 73 metra, moćno se uzdiže nad Furlanskom ravnicom. Izgrađen je u vrijeme patrijarha Popona, vjerovatno istovremeno s bazilikom ili nešto kasnije, korišćenjem opljačkanog materijala iz ruševnih antičkih građevina, posebno amfiteatra. Prvobitno je zvonik imao oblik jednostavnog tornja s ložom za zvona i niskim krovom. Vremenom su dodate stepenice kao ojačanje temelja (u 14. vijeku), a u prvoj polovini 16. vijeka tokom vladavine patrijarha iz venecijanske porodice Grimani obnovljena je loža za zvona.

Kapitolinski trg

Ovaj trg bio je središte akvilejskog života tokom srednjeg vijeka. Omeđen impozantnim veličinama bazilike, krstionice i zvonika, trg je zauzimao prostor negdašnje biskupske palate i četvorostranog trijema koji se protezao od posteodorijanske bazilike prema sjeveru (iz druge polovine 4. vijeka). Pri posljednjoj obnovi zone (2008–2009)

Akvileja, forum

pločama od bijelog kamena izvedena je reminiscencija na taj trg u osnovnim crtama. U srednjem vijeku otvoreni trg bio je manji od današnjeg. Njegov istočni dio uz zvonik vijekovima je korišćen kao groblje.

Trg Patrijarhata

Velika travnata površina južno od bazilikalnog kompleksa naziva se *Piazza Patriarcato*. Sve do sredine 18. vijeka ovdje su se uzdizale monumentalne ruševine impozantne rimske javne građevine (izvorno 66 x 90 metara). Građevina izgrađena između 3. i 4. vijeka služila je kao skladište prvenstveno životnih namirnica, namijenjenih snabdijevanju ne samo grada već i vojske koja je čuvala dunavsku granicu carstva. Barem jedan dio antičke građevine u srednjem vijeku uklopljen je u patrijarhovu palatu.

Forum

Srce političkog, upravnog i društvenog života grada bio je forum, trg čija prva faza izgradnje seže još u 2. vijek prije Hrista. Tokom prve polovine 1. vijeka poslije Hrista poprimio je oblik čiji se obrisi naziru i danas, okružen arkadama s barem tri strane. Na istočnoj i zapadnoj strani brojne radnje bile su otvorene prema trijemu. Na južnoj strani cijelu širinu trga zauzimala je gradska bazilika. Sjeverna strana slabo nam je poznata – izvjesno je samo da se tu nalazila kružna konstrukcija sa stepeništem, koja je prepoznata kao *Comitium*, odnosno prostor za javna okupljanja u republikanskom razdoblju.

Rječna Luka

Ovo je jedna od najbolje očuvanih rimskih luka, smještena uz tok rijeke Natisone / Torre, široke skoro 50 metara u

tom dijelu, koja je opasivala antički grad s istočne strane. Lučke strukture istražene su tridesetih godina dvadesetog vijeka. Prostirale su na potezu od oko 300 metara duž desne rječne obale, naspram istočnog poteza republikanskih gradskih zidina. Izgrađena na mjestu starije konstrukcije, rječna luka je početkom 1. vijeka poslije Hrista u potpunosti pregrađena novim kompleksom pristaništa i dugačkom zgradom u pozadini, koja se otvarala prema rijeci. Sljedeći zahvati izvedeni su za vrijeme Konstantina Velikog, ali već nakon nekoliko godina pristaništa su nestala pod novim gradskim zidinama, a luka je postepeno izašla iz upotrebe jer se kanal sužavao.

Via Sacra

Takozvana Via Sacra (sveti put) evokativna je arheološka staza koja se u sjeni čempresa proteže od rječne luke do zone bazilika. Stvorena je tridesetih godina dvadesetog vijeka korišćenjem zemlje iskopane u luci, s ciljem povezivanja rimskih starina, ratnog groblja iz razdoblja 1915–1918. i bazilikalnog kompleksa (s izuzetnim ranohrišćanskim ostacima).

Groblje

Trenutno je u Akvileji moguće obići samo dio nekropole – pet ograđenih grobljanskih cjelina raspoređenih duž sporednog puta koji vodi iz grada. Različitih dužina, ali jednake dubine, pripadale su različitim akvilejskim porodicama (*Stazius*, nepoznata, *Julius*, *Trebius* i *Cestius*). Sudeći prema danas vidljivim spomenicima i istraženim grobnicama (1940–1941), ograđene grobljanske cjeline korišćene su od 1. vijeka poslije Hrista. Četvrto područje bilo je u upotrebi barem do 4–5. vijeka.

Akvileja,
rimska nekropola

Arheološki muzej

Nacionalni arheološki muzej u Akvileji otvoren je 1882. u Vili Cassis-Faraone, u kojoj se i danas nalazi. Ekspozicije su raspoređene na tri etaže u dvanaest soba, a nastavljaju se u galerijama lapidarijuma (1898). Za javnost je otvoren i dio skladišta s novim izložbenim postavkama – jedna od njih otvorena je 2011. godine na glavnom putu koji vodi iz Veneta (*Via Annia*). Unutrašnjost muzeja temeljno je preuređena 1955, a izložbene zone neprekidno se osavremenjuju i obnavljaju kako bi omogućile nov način istraživanja starina.

Muzej ranog hrišćanstva

Zgrada u kojoj je od 1961. godine smješten Muzej ranog hrišćanstva predstavlja posljednju strukturnu izmjenu u petnaest vijekova postojanja hrišćanske sakralne građevine podignute u 4. vijeku izvan gradskih zidina. Posjetioci mogu razgledati vjersku građevinu i njene mozaike, kao i izložene hrišćanske nadgrobne natpise iz raznih dijelova Akvileje. Muzeju se

prilazi divnom šetnjom od prošlosti do sadašnjosti duž staze *Via Sacra*, sagrađene 1934. zemljom iz iskopa u luci uz tok rijeke Natisone / Torre.

Groblje junaka

Iza apsida Bazilike, omeđeno srednjovjekovnim gradskim zidinama, nalazi se groblje vojnika palih u Prvom svjetskom ratu. Osnovano početkom dvadesetih godina dvadesetog vijeka, groblje čuva posmrtnu ostatke stotina italijanskih vojnika poginulih na Kraškom frontu. Uz ogradni zid groblja, okružen lovorima i čempresima, nalazi se grobnica desetorice nepoznatih vojnika koji su tu sahranjeni 4. novembra 1921. Tijelo jedanaestog vojnika, koje je izabrala gospođa *Maria Bergamas*, predstavljajući sve italijanske majke koje su izgubile sinove tokom Prvog svjetskog rata, prevezeno je vozom iz Akvileje u Rim i položeno istog dana u spomenik Viktoru Emanuelu II. *Maria Bergamas* (1867–1952) sahranjena je u Akvileji, u podnožju spomenika desetorici nepoznatih vojnika.

NACIONALNI PARK BUTRINT

Priroda i arheologija

Područje oko antičkog grada Butrinta u južnoj Albaniji nije samo stanište mnogih globalno ugroženih vrsta već je to prostor bogate kulturne historije, čime je zaslužio da bude uvršten u Uneskovu Listu svjetske baštine. Nacionalni park obuhvata vrlo raznolika prirodna, poluprirodna i vještačka staništa –slatkovodne močvare, tršćake, sredozemne šume i makije, oranice i voćnjake, te priobalne vode sa stjenovitim i pješčanim obalama, otvorena halofitska područja... Sva ta staništa udomljavaju i štite mnogobrojne životinje i biljke, uključujući vrste koje su i globalno i regionalno ugrožene, zbog čega je područje Butrinta jedno od najvažnijih područja bioraznolikosti u Albaniji.

Butrint, panorama

Antički grad Butrint prvi put proglašen je kulturnim spomenikom 1948. godine, a 1999. registrovan je kao Uneskov lokalitet svjetske baštine. Godine 2003. močvarni kompleks, uključujući dio lagune i priobalno područje Butrinta – Rt Stillo, proglašen je ramsarskim područjem i nacionalnim parkom – kategorija II IUCN (International Union for Conservation of Nature – Međunarodna unija za očuvanje prirode). S obzirom na važnost očuvanja njegovog arheološkog i historijskog nasljeđa, Butrint je 1992. godine proglašen zaštićenim lokalitetom Uneskov svjetske baštine. Kulturni značaj krajolika i arheoloških nalazišta potvrđen je i priznat uvećanjem područja zaštićenog kao Uneskov lokalitet svjetske baštine za dodatnih 2900 hektara.

Park prirode Butrint

Park je izuzetno važan radi očuvanja bioraznolikosti. Radi se o području sa šesnaest ugroženih vrsta flore i četrnaest globalno ugroženih vrsta faune. Tektonska laguna koja se prostire na području od 1600 hektara daje oblik močvarnom području, okruženom brežuljcima obraslim šumama, planinama, te slatkovodnim i bočatnim močvarama; to područje povezano je s Krfskim tjesnacom kanalom Vivari. Prosječna dubina „jezera” iznosi 14 metara (najveća dubina je 22 metra), dok prirodni kanal Vivari ima širinu do 100 metara.

Arheološki ostaci Butrinta dio su prirodnog šumskog područja s kompleksnim ekosistemom, koji zavisi od obližnjeg slatkovodnog jezera Butrint i kanala Vivari (odvodi vodu jezera u Jonsko more). Butrint je jedinstveno mjesto zahvaljujući kombinaciji historijskih spomenika i prirodnog okruženja. Taj predio bio je omiljena destinacija kružnih putovanja (*grand tour*) po Evropi u 18. i 19. vijeku.

Područje Butrinta je dom za šesnaest ugroženih vrsta flore, uključujući vrste *Agrimonia eupatoria*, *Capparis spinosa* i *Laurus nobilis*. Područje je takođe stanište dvanaest rijetkih vrsta – kao što su *Alkano corcyrensis* SE i *Limonium anfractum*, te četiri nedovoljno poznate vrste – kao što je *Scabiosa epirota*. Park je stanište globalno ugroženih vrsta (dvije kritično ugrožene vrste, dvije ugrožene i deset osjetljivih), na primjer *Rhinolophus* i *Myotis*. Butrint udomljuje 17% svih vrsta koje žive u Albaniji. Park je posebno dojmljiv zbog svojih vodozemaca, gmizavaca, ptica i sisara (uključujući vuka), te predstavlja jedino mjesto u Albaniji na kojem žive epirska kornjača, pješćana boa i balkanski zidni gušter.

Butrintski zaliv i močvara Vrina važna su hranilišta i gnjezdilišta ptica. U zimskom periodu jata močvarica (uključujući barsku šljuku, crvenonogu prutku, zlatara pijukavca i žalara cirikavca) posjećuju tamošnje plićake. Godine 2003. Butrint je proglašen močvarom od međunarodnog značaja u okviru Ramsarske konvencije o močvarama.

Mitovi i istorija Butrinta

Butrint je mikrokosmos istorije Sredozemlja, svjedok uspona i padova velikih carstava koja su vladala ovim područjem. Danas je to jedinstvo spomenika nastalih u rasponu od više od dvije hiljade godina – od helenističkih hramova iz 4. vijeka prije Hrista do otomanskih tvrđava izgrađenih početkom 19. vijeka.

Prema klasičnoj mitologiji, *Buthrotum* su osnovale izbjeglice u bijegu nakon pada Troje. Pri dolasku, Prijamov sin Helen prinio je žrtvu – govedo s kojim se borio na obali, a onda ranio i ubio. To se smatralo dobrim znakom, te je mjesto nazvano *Buthrotum*, što znači „ranjeno govedo”. Ver-

Butrint,
arheološka lokacija

Butrint, pozorište

gilijev spjev *Eneida* pripovijeda o Enejinoj posjeti Butrintu na putu prema Italiji.

Razvoj i ranu slavu Butrinta valja pripisati hramu posvećenom Asklepiju, bogu medicine, podignutom u 4. vijeku prije Hrista. Hram se nalazilo na južnom obronku akropole. Vjernici su dolazili u hram u potrazi za izlječenjem, ostavljajući simbolične predmete i novac za boga i sveštenike koji su ga opsluživali. Butrint je nastao zahvaljujući svetištu, a sveta moć butrintske vode poštovala se dok god je postojao i sam grad. Nimfe kojima je posvećeno nekoliko spomenika na izvoru bile su božice prirode posebno vezane uz vodu. Čini se da je poštovanje nimfi, koje je bilo posebno popularno u području oko Butrinta, opravdano i razumljivo – uzme li se u obzir njegova povezanost s vodom. Pećina s nekoliko zavjetnih figurina otkrivena je u blizini Konispolija, južno od Butrinta.

Do 4. vijeka prije Hrista porasla je važnost Butrinta, te je oko 380. godine prije Hrista naselje utvrđeno novim dugačkim zidom i s pet gradskih vrata, obuhvatajući površinu od četiri hektara. Godine 228. prije Hrista pao je pod rimsku vlast, dok je u 1. vijeku prije Hrista postao sastavni dio provincije *Macedonia*. Julije Cezar osnovao je koloniju koju je naselio svojim veteranima oko 45. godine prije Hrista, a Avgust je udvostručio veličinu grada i broj rimskih naseljenika. Nove građevine uključivale su akvadukt, kupalište, kuće, forum i nimfej.

U 3. vijeku zemljotres je uništio veliki dio grada, nakon čega je započelo njegovo sporo, ali neprekidno propadanje. Početkom 6. vijeka Butrint je postao biskupsko sjedište, te je izgrađena velika krstionica, jedna od najvećih ranohrišćanskih građevina te vrste, i bazilika. Vlast Vizantijaca nad Butrintom trajala je do 12. vijeka, nakon čega su područ-

jem vladale mnoge sile, s obzirom na to da se nalazilo na strateški važnom prostoru – na plovidbenom putu između Jadranskog i Jonskog mora. Za njega su se posebno borili Venecija (do 1796. godine) i Osmansko carstvo (do nezavisnosti Albanije 1912. godine).

Helenistički Butrint – pozorište

Pozorište u Butrintu izgrađeno je na padini akropole i okrenuto je prema kanalu Vivari. Korišćenje prirodnog

nagiba brežuljka pružilo je praktično rješenje za smještaj gledalaca, što je tipična karakteristika antičkih grčkih pozorišta. Prvobitno pozorište vjerovatno je bilo vrlo malo. Prošireno je u 3. vijeku prije Hrista, te je gledalište (*cavea*) produženo do zgrade riznice. Raspored sjedjenja bio je organizovan hijerarhijski, tako da su sjedišta najbliža pozornici bila namijenjena najistaknutijim građanima. U Butrintu prvi pravi red sjedišta ima klupice za noge i ukrašen je lijepo izvedenim lavljim šapama, dok su se stražnja sjedišta sastojala od običnih blokova.

Butrint, krstionica

Butrint, zidine

Predstave se nisu održavale na ravnoj kružnoj površini (*orchestra*), već na izdignutoj pozornici (*scaenae frons*). Scena se negdje tokom rimskog doba intenzivno obnavlja, postaje dublja i visoka najmanje dva sprata. Tri velika otvora, koje možemo vidjeti i danas, služila su za ulaz i izlaz izvođača, dok se u nišama nalazilo obilje kipova. Auditorijum je takođe proširen u rimsko doba kako bi mogao odgovoriti rastućem broju stanovnika. Prolazi kroz pozorište s obje strane scene natkriveni su bačvastim svodom. Još uvijek nije sa sigurnošću utvrđeno kad se pozorište ugasio, ali čini se vjerovatnim da se to dogodilo u kasnoantičkom

periodu, baš kao i u ostatku Sredozemlja. Proces uništenja objekta i njegove obnove u druge svrhe svakako je bio dugotrajan i razvučen.

Ranohrišćanski Butrint – krstionica

Hrišćanstvo je procvjetalo u Butrintu u 5. vijeku, a grad je imao svog biskupa. Krstionica je izgrađena u drugoj četvrtini 6. vijeka, i vjerovatno je djelo majstora koji je radio u blizini *Nicopolisa*. Otkrila ju je italijanska arheološka misija 1928. godine. Radi se o drugoj po veličini

Butrint, venecijanska tvrđava

krstionici u Istočnom rimskom carstvu, dok se najveća nalazi u Aja Sofiji u Istanbulu. Svaki aspekt arhitekture i dekoracije (podni mozaik) krstionice simbolizuje obred krštenja, a fontana na njenoj spoljašnjoj strani predstavlja izvor vječnog života. Izuzetno vrijedan polihromni mozaički pod butrintske krstionice najvještije je izrađen i predstavlja najsloženiji podni mozaik sačuvanih krstionica iz istog razdoblja. Cjelokupni uzorak poda sastoji se od sedam traka koje okružuju krsni bazen u središtu čineći broj osam, hrišćanski broj spasenja i vječnosti. Pažnju posjetioca koji pređe prag glavnog ulaza plijene dva velika pauna u vinovoj lozi koja raste iz velike vaze. Paunovi simbolizuju raj, a vinova loza predstavlja euharistiju i Hristovu krv. U srednjem vijeku građevina je znatno izmijenjena pomoću kamenih stubova i nove polukružne apside. Mozaik je popločan kamenom. Na drugim mjestima u gradu dosad je pronađeno osam crkava. Najvažnije se nalaze na ravnici naspram kanala Vivari.

Ranonovovjekovni Butrint – Venecijanska tvrđava

Venecijanci su u 14. vijeku izgradili tvrđavu na vrhu brda, na zapadnom dijelu prostrane ravne površine antičke akropole. Kaštel na akropoli, najvažnija srednjovjekovna građevina Butrinta, uglavnom je produkt rekonstrukcije iz tridesetih godina dvadesetog vijeka. Radi se o moćnoj kuli unutar petougaoznog prostora utvrđenog zidom s kruništem. Međutim, dijelovi prvobitnog zida, skica *Edwarda Leara* iz 1857. godine, te fotografije koje je snimio italijanski arheolog *Luigi Maria Ugolini* dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog vijeka, svjedoče o moćnom prvobitnom izgledu tvrđave, njenim visokim kulama i pratećim spoljnim bedemima.

S tvrđave se prostirao jasan pogled na Krfski tjesnac i kanal Vivari. Ranije građevine uklonjene su kako bi se oslobodio prostor za novi dvorac, koji je u početku bio oblikovan kao prostor s istaknutim kulama i jednim unutrašnjim dvospratnim uporištem. Druga kula (poznata jedino zahvaljujući Ugolinijevim snimcima) dodata je naknadno unutar zatvorenog prostora uporišta, a moguće je da se koristila kao kaštelanov stan. Italijani su je tridesetih godina dvadesetog vijeka pretvorili u prebivalište arheologa koji su istraživali lokaciju, a imala je i mali muzej. Muzej Butrint koji se nalazio unutar obnovljenog dvorca na akropoli, u elegantnom i modernom okruženju, preuređen je i ponovno otvoren 2005. godine kao izložbeni prostor bogate i složene istorije ovog područja. Muzej prati istoriju Butrinta kao mikrokosmosa istorije Sredozemlja, blisko povezanoga s okolnim područjem unutar zalivske mikroregije i zalivskog pejzaža, ilustracijama na posebno naručenim nacrtima obnove i bogatom arhivskom građom.

KRF

Autentičnost i cjelovitost grčkog grada

Stari grad Krf na ostrvu Krfu zapadno od obala Albanije i Grčke nalazi se na strateškom položaju na ulazu u Jadranskom more. Korijeni grada sežu u 8. vijek prije Hrista. Tri gradske tvrđave koje su projektovani poznati venecijanski inženjeri četiri vijeka su branile pomorske trgovačke interese Republike Venecije pred Otomanskim carstvom. Tvrđave su tokom vremena višekratno obnavljanje i djelimično pregrađivane, u novije vrijeme pod britanskom upravom – u 19. vijeku. Uglavnom neoklasični stambeni graditeljski fond u Starom gradu pripada dijelom venecijanskom razdoblju, a dijelom je izgrađen kasnije, naročito u 19. vijeku. Urbana i lučka cjelina Krfa, kao utvrđena sredozemna luka, značajna je zbog visokog stepena cjelovitosti i autentičnosti. Trećinu područja historijskog gradskog središta zauzima *Spianada* (Esplanada), koja se prostire između Stare tvrđave i izgrađene zone, a koja je do današnje veličine povećana rušenjem brojnih zgrada iz odbrambenih razloga 1628. godine.

Krf, panorama

Krk, centar grada

Spianada, najveći otvoreni prostor unutar lokaliteta, zasađen je lijepim stablima i ukrasnim vrtovima iz 19. vijeka i tijesno je vezan za gradsku istoriju. More i stabla, šume, maslinjaci i druga vegetacija u gradskoj okolini značajni su činioci životne sredine. Neka obilježja zaštitne (buffer) zone tijesno su povezana s gradskom istorijom, poput istorijskih grobalja na brežuljcima *Sotiros* i *Avrami*, te parkova *Garitsa* i *Anemomylos*. Ta jedinstvena kulturna cjelina velike estetske vrijednosti nominovana je za upis na Listu svjetske baštine (World Heritage List) 31. jula 2007. godine, a grčko Ministarstvo kulture proglasilo ju je

„istorijskim spomenikom predviđenim za zaštitu”.

Cjelina fortifikacija i Starog grada Krfa nalazi se na strateškom položaju na ulazu u Jadransko more. Istorijski korijeni grada sežu u 8. vijek prije Hrista i u vizantijski period. Bio je izložen različitim uticajima i mješavini različitih naroda. Od 15. vijeka Krk je oko četiri vijeka bio pod mletačkom vlašću, da bi se zatim smjenjivale francuska, britanska i grčka vlast. U raznim prilikama morao je braniti mletačko pomorsko carstvo od otomanske vojske. Krk je izvanredan primjer fortifikacijskog graditeljstva –projektovao ga je

Krk, Trg heroja borbe za Cipar

arhitekta *Michele Sanmicheli*, a svoju vrijednost dokazao je u pravom ratovanju. Specifični identitet Krfa ispoljava se u planu njegovih fortifikacija i neoklasičnoj graditeljskoj baštini, što ga stavlja uz bok drugim velikim utvrđenim lučkim gradovima Sredozemlja. Upis na Listu svjetske baštine (World Heritage List) izvršen je prema kriteriju (IV): urbana i lučka cjelina Krfa kojom dominiraju fortifikacije venecijanskog porijekla predstavlja arhitektonski primjer izuzetne univerzalne vrijednosti po svojoj autentičnosti i cjelovitosti. Očuvana je sveukupna forma fortifikacija u kojima se mogu vidjeti ostaci iz razdoblja venecijanske

okupacije, uključujući Staru citadelu i Novu tvrđavu, ali prvenstveno zahvati iz britanskog razdoblja. Sadašnji oblik cjelina je dobila radovima u 19. i 20. vijeku. Autentičnost i cjelovitost urbanog tkiva odnose se prije svega na neoklasični grad. Odgovornost za zaštitu grada dijeli nekoliko ustanova na osnovu odgovarajućih odluka, uključujući Ministarstvo kulture Grčke (ministarska odluka iz 1980. godine), Ministarstvo za životnu sredinu, prostorno planiranje i javne radove (predsjednička odluka iz 1980) i opština Krk (predsjednička odluka iz 1981).

Krf, Palata
sv. Mihovila i sv. Jurja

Stari Grci, Rimljani i Vizantijci

Krf, prvo među Jonskim ostrvima na ulazu u Jadran, prvo je naselila grupa Eretrejaca (775–750. g. prije Hrista). Korinćani su 734. godine prije Hrista južno od današnjeg Starog grada osnovali koloniju poznatu kao *Kerkyra*. Grad je postao važna pomorska tačka i trgovište na ruti prema Siciliji, pa je osnovao druge kolonije u Iliriji i Epiru. Krf i obalu Epira osvojila je Rimska republika (229. g. prije Hri-

sta), a služili su kao polazna tačka za rimska osvajanja na Istoku. U vrijeme carevanja *Kaligulie* dva učenika Sv. Pavla Apostola – Sv. Jason, biskup *Iconiuma*, i Sosipater, biskup *Tarsa*, donijeli su hrišćanstvo na ostrvo. Kod podjele Carstva 336. godine Krf je pripao Istočnom rimskom carstvu i tada započinje dugo burno razdoblje tokom koga su ostrvo napali i opljačkali Goti (551).

Stanovništvo je postepeno napustilo Stari grad i preselilo se

na poluostrvo koje nadvisuju dva vrha (*korifi*), na kojima se danas nalazi Stara citadela. Mlečani, čija je pozicija u južnom Jadranu postepeno jačala, pohrlili su u pomoć oslabljenoj Vizantiji, štiteći istovremeno vlastitu trgovinu s Konstantinopoljem od normanskog kneza *Roberta Guiscarda*. Krf su 1081. osvojili Normani, ali ga je Vizantijsko carstvo povratilo 1084. godine. Po završetku Četvrtog krstaškog rata i krstaškog pljačkanja Konstantinopolja 1204. godine Vizantijsko carstvo je razbijeno. Za uzvrat za vojnu

podršku Mlečani su dobili sve pomorske baze neophodne za nadzor nad Egejskim i Jonskim morem, uključujući Krf, koji su kratko zauzeli 1204–1214.

Srednjovjekovni vladari: Normani, Anžuvinci, Mlečani

U sljedećih pola vijeka ostrvo je bilo pod vlašću epirskih despota (1214–1267), a potom napuljskih Anžuvinaca (1267–1368), koji su ga koristili kako bi ojačali svoje pozicije u odnosu na Vizantijsko carstvo i Republiku Veneciju. Mali srednjovjekovni grad rastao je između dva utvrđena vrha, vizantijskog *Castel da Mare* i anžuvinskog *Castel di Terra*, zaštićen odbrambenim zidom i utvrđenim kulama. Pisani izvori iz prve polovine 13. vijeka govore o podijeljenosti upravne i vjerske vlasti između stanovnika citadele i stanovnika vanjskih dijelova grada na prostoru koji danas zauzima *Spianada*.

Republika Venecija iskoristila je unutarašnje sukobe koji su razdirali Napuljsko kraljevstvo i preuzela kontrolu nad Krfom (1386–1797), kako bi učvrstila svoju pomorsku i trgovačku moć na južnom Jadranu. Kontinuirane djelatnosti u cilju određivanja, poboljšanja i proširenja srednjovjekovnog utvrđenog perimetra, odražavaju privrednu i stratešku ulogu Krfa tokom četiri vijeka venecijanske okupacije. U ranom 15. vijeku aktivnosti su bile usredsređene na srednjovjekovni grad i razvoj lučke infrastrukture (pristaništa, molovi, arsenali), a nastavilo se obnavljanjem odbrambenih građevina. Početkom 16. vijeka prokopan je kanal kojim je srednjovjekovni grad odsječen od predgrađa.

Nakon otomanske opsade grada 1537. i paljenja predgrađa započeo je novi program radova kako bi se citadela dodatno

odvojila od grada, a njena odbrana pojačala. Dio zemljišta (današnja *Spianada*) očišćen 1516. godine, proširen je rušenjem kuća naspram zidina citadele, na nasipima kanala podignuta su dva bastiona, sniženi su perimetralni zidovi, a stari kašteli zamijenjeni su novim građevinama. Radovi temeljeni na nacrtima *Michelea Sanmichelija* (1487–1559) dovršeni su 1558. godine; oni su odbranu grada doveli u korak s ubrzanim razvojem artiljerije tokom posljednjih decenija.

Sljedeća otomanska opsada 1571. podstakla je Mlečane da se upuste u veliki poduhvat kojim su obuhvaćeni srednjovjekovni grad, njegova predgrađa, luka i sve vojne građevine (1576–1588). *Ferrante Vitelli*, arhitekta savojskog vojvode, smjestio je tvrđavu (Nova tvrđava) na niski brežuljak Sv. Marka, zapadno od Starog grada, kako bi nadzirala okolno

Krf, Palata Kapodistrias

područje i more, te dvadeset četiri predgrađa okružena zidinama s jarkom, bastionima i četiri ulaza. Izgrađene su i druge vojne i civilne građevine, a luka *Mandraki* iz 15. vijeka obnovljena je i proširena. Istovremeno je srednjovjekovni grad dobio novu, specifičnu vojnu namjenu (katedrala je preseljena u novi dio grada u 17. vijeku) i postao Stara citadela. Odbrambeni sistem dodatno je ojačan prema zapadu drugim bedemom, djelom vojnog inženjera *Filippa Vernade*, između 1669. i 1682. godine. Osmanlije su 1714. pokušale ponovo osvojiti *Moreu* (Peloponez), ali se venecijanski otpor pojačao kada su se otomanske snage uputile prema Krfu. Pomoć hrišćanskih pomorskih flota i austrijska pobjeda u Mađarskoj 1716. doprinijeli su spašavanju grada.

Moderni Krf: Francuzi, Britanci i Kraljevina Grčka

Mirom u *Campo Formiu* (1797) zapečaćen je kraj Republike Venecije, a Krf dolazi pod francusku upravu (1797–1799), sve do povlačenja Francuske pred rusko-turskim savezom koji je osnovao Sjedinjenu državu jonskih ostrva, s glavnim gradom u Krfu (1799–1807). Iscrtavanje teritorijalnih granica u Evropi nakon pada Napoleona, nakon kratkog međurazdoblja obnovljene francuske vlasti (1807–1814), učinilo je Krf britanskim protektoratom sljedećih pola vijeka (1814–1864). Kao glavni grad Sjedinjenih država jonskih ostrva Krf je izgubio strateški značaj. Pod upravom britanskog visokog povjerenika *Thomasa Maitlanda* (1816–1824) graditeljske aktivnosti bile su usmjerene na *Spianadu*. Njegov nasljednik *Frederic Adam* (1824–1832) posvetio se javnim radovima (gradnji vodovoda, rekonstrukciji Stare citadele i gradnji novih vojnih građevina na mjestu venecijanskih, obnovi i gradnji novih gradskih zdanja), te reorganizaciji obrazovnog sistema (1824. otvo-

Krf, Stara palata

rena je nova Jonska akademija), doprinijevši uzavrelin intelektualnim previranjima koja su zaiskrila za vrijeme francuske okupacije. Istovremeno su Britanci počeli rušenje vanjskih fortifikacija na zapadnom dijelu grada i planiranje stambenih četvrti izvan odbrambenih zidina. Ostrvo je 1864. godine priključeno Kraljevini Grčkoj. Tvrđave su razoružane, a više dijelova perimetralnih zidova i fortifikacija postepeno je uklonjeno. Ostrvo je postalo omiljeno odmaralište evropske aristokratije.

Stari grad teško je oštećen u bombardovanju 1943. Uz gubitak ljudskih života, uništene su brojne kuće i javne građevine (jonski parlament, pozorište, biblioteka), četrnaest crkava, te niz građevina u Staroj citadeli.

DUBROVNIK

Utvrđeni biser Jadrana

Dubrovnik je ekonomski, kulturni i obrazovni centar južne Dalmacije, te administrativno središte Dubrovačko-neretvanske županije. Počeci i istorija gradnje gradskih zidina podudaraju se sa počecima i istorijom razvoja samog grada Dubrovnika ili Grada (s velikim početnim slovom) – kako ga zovu Dubrovčani. Naime, zidine su oduvijek bile njegov *conditio sine qua non*, što kazuje, uvijekvječije i do naših dana slavi čuveni natpis uklesan u nadvratnik ulaza u tvrđavu Lovrijenac: *Non bene pro toto libertas venditur auro* – Sloboda se ne prodaje ni za sve blago svijeta. Sloboda je bila ideal Dubrovnika koji je dostignut i sačuvan kroz vijekove. Tako se na zastavi Dubrovačke republike, srednjovjekovne državnice čije je središte bio Dubrovnik, isticao natpis „Libertas”.

Dubrovnik, panorama

Prema legendi, počeci Dubrovnika vezani su za propast antičkog grada Epidaura, koji se nalazio na području današnjeg Cavtata, a čije su se izbjeglice nastanile na hridi zvanoj *Laus* ili *Raus* i tako osnovale Dubrovnik. Međutim, arheološkim istraživanjima u starogradskom jezgri Dubrovnika pronađen je novčić iz 4–3. vijeka prije Hrista, koji svjedoči da je na tom mjestu postojalo naselje još u helenističkom periodu. Osim toga, ostali numizmatički i

epigrafski nalazi iz rimskog doba potvrđuju kontinuitet života na području srednjovjekovnog grada. Prema najnovijim etimološkim interpretacijama, latinsko ime Dubrovnika – *Ragusium*, koje dolazi od grčke riječi *ragousa*, što znači krševito, škrapovito ostrvo, takođe potvrđuje tu teoriju. Slovensko ime *Dubrovnik* vezuje se za *dubravu* – *šumu* koja je prekrivala padine brda Srđ.

Dubrovnik,
Festa sv. Vlaha,
procesija

Prvobitno naselje nastalo je na najvišem dijelu poluostrva – na području danas zvanom Sv. Marija, koje je bilo povezano s kopnom na zapadu, a šttilo je duboki zaliv, posebno pogodan za sidrenje. Položaj koji su prema moru omeđivale strme hridi visoke i do 35 metara, a sa sjeverne strane velika i dovoljno strma prirodna padina, pružao je relativnu sigurnost naselju jer se neprijatelj, osvajač ili pljačkaš koji bi se približio s kopna ili mora mogao na vrijeme uočiti. To je bila strateška pozicija koja je pružala posebnu mogućnost nadgledanja brodova koji su plovili istočnojadranskim plovidbenim pravcem, poznatim već u antičkom dobu. Zaštićen zaliv s dobrim sidrištem i padine poluostrva s izvorima pitke vode omogućili su razvoj života i blagostanje naselja. Prema legendi, prvobitno je naselje utvrđeno na strani okrenutoj prema kopnu najprije palisadom, a kasnije suvim zidom.

Dubrovnik je dostigao današnju površinu u 13. vijeku. Zidine su se sistematski osavremenjivale sve do 1660. godine, kada je dovršen i posljednji bastion Sv. Stjepana smješten na južnom dijelu zidina. Zidine duge 1940 metara sastoje se od glavnih gradskih zidina, šesnaest kula, tri tvrđave, šest bastiona, dvije ugaone tvrđave, tri bedema s nizovima tureta, tri jarka, dvije bočne tvrđave, jednog lukobrana i dva podizna mosta. Na nekim mjestima visok i do 25 metara, glavni gradski zid na kopnenoj strani debljine je 4–6 metara, a na morskoj strani 1,5–3 metra. Mnogobrojni poznati i nepoznati domaći i inostrani graditelji, te čuveni majstori doprinijeli su izgradnji zidina, premda će većina neimara zauvijek ostati nepoznata.

Istorijsko jezgro grada s gradskim bedemima, tvrđavama i jarkom registrovano je 1966. godine kao kulturno dobro u Hrvatskoj. Godine 1979. uvršteno je u Uneskovu Listu svjetske kulturne baštine. Zaštićeno je 18,8 hektara dubro-

Dubrovnik,
kip sv. Vlaha

Dubrovnik,
kula Minčeta

vačkog zemljišta. S obzirom na to da se radi o lokalitetu pod zaštitom Uneska, graditeljska baština Dubrovnika mora se pažljivo uključiti u savremeni način života – uz strogu primjenu konzervatorskih načela. Zaštićena područja ne smiju se odvojiti od kontaktnih gradskih područja, već se moraju funkcionalno prožimati uz zadržavanje vizuelne ravnoteže. Svi postupci prostornog planiranja moraju se odvijati u neposrednoj vezi s gradskim i kulturno-istorijskim vrijednostima graditeljske baštine.

Starogradsko jezgro koje je potrebno stalno obnavljati predstavlja najatraktivniji dio gradskog života. Mnoga devastirana područja valja revitalizovati kako bi se podstakao povratak mlađeg stanovništva i turista. Poboljšanje uslova stanovanja dovešće do stvaranja opštih društvenih, obrazovnih, kulturnih i rekreativnih sadržaja. Promišljena i funkcionalna organizacija života u starogradskom jezgri zavisi od obnove postojećih zgrada i napuštenih područja.

Analiza postojećih sportskih sadržaja pokazala je da oni trenutno ne zadovoljavaju potrebe stanovnika i turista. Projekat dječjeg igrališta na Pelinama započeo je kao obnova jednog napuštenog igrališta; ta obnova dovela je do otkrića važne arheološke zone ispod kule Minčeta. Cilj uređenja dječjeg igrališta na Pelinama jeste kvalitetniji život i privlačenje mlađeg stanovništva u starogradsko jezgro. Projekat igrališta na Pelinama rezultirao je savremenim i pristupačnim gradskim prostorom, koji se dobro uklopio u okolnu graditeljsku baštinu, istovremeno zadržavajući posebno vrijedan arheološki park.

Tvrđava Revelin

Nalazi se u istočnom dijelu Grada, ispred Vrata od Ploča. Izgrađena je kako bi se odbranio istočni dio Grada i gradska luka. Prvobitna tvrđava podignuta je 1463. godine, u vrijeme kad je Osmansko carstvo predstavljalo ozbiljnu prijetnju. Dobila je ime po pojmu *rivellino* ili *revellino* koji se koristi u fortifikacijskom graditeljstvu za označavanje vrste tvrđave izgrađene naspram najslabijih tačaka gradskog odbrambenog sistema ili naspram pojedinih gradskih vrata u cilju jačanja odbrambenog položaja.

S obzirom na iznenadne opasnosti od mletačkog napada tokom postojanja Svete lige pred kraj 15. vijeka, bilo je potrebno pojačati ovo osjetljivo mjesto u fortifikacijskom dijelu Grada. Senat je taj zadatak povjerio Antoniju Ferramolinu, iskusnom graditelju tvrđava u službi denovskog admirala Andree Dorije, pouzdanog prijatelja Dubrovačke republike. Godine 1538. Senat je odobrio Ferramolinove nacрте novog i znatno jačeg Revelina. Trebalo je jedanaest godina da se izgradi, a za to vrijeme stali su svi građevinski radovi u Dubrovniku kako bi se tvrđava dovršila u što kraćem roku. Revelin je dovršen 1549. godine.

Tvrđava ima oblik nepravilnog četvorougla čiji sjeverni ugao pravi oštar istaknuti klin. Ulaz u tvrđavu nalazi se na južnoj strani, na mjestu gdje ulica koja prolazi kroz dvoje utvrđenih vrata siječe veliki plato. I tvrđava i plato izolovani su sa svih strana. Južna strana strmo se obrušava u more, dok gradski jarak okružuje tvrđavu sa svih ostalih strana. U debelom sjevernom zidu tvrđave Revelin, na nivou jarka, hodnici su podijeljeni u male odsječke s trostrukim puškarnicama, koje su ujedno opremljene odzračnicima koji završavaju na gornjem spratu tvrđave.

Dubrovnik, glavni gradski trg, Crkva sv. Vlaha

Stradun ili Glavna ulica

Stradun ili Placa glavni je otvoreni gradski prostor Dubrovnika i njegovo najatraktivnije šetalište i okupljalište. To je mjesto događanja svih gradskih proslava i procesija, ali i glavna poslovna ulica Grada. Ta najšira ulica dijeli Grad na sjevernu i južnu polovinu. Istovremeno predstavlja najkraći put od zapadnih do istočnih gradskih vrata. Dužina Straduna je otprilike 300 metara.

Nastao je kao posljedica trgovačkih i sve intenzivnijih društveno-ekonomskih veza između rimsko-grčkog naselja na ostrvcetu Lave (Laus) i hrvatskog (slovenskog) naselja na kopnu. Malobrojna rimsko-grčka zajednica miješala se s hrvatskim (slovenskim) stanovnicima, pa je Dubrovnik već u 12. vijeku imao pretežno hrvatsko-slovenski etnički karakter. Od 14. vijeka preovladava hrvatski živalj.

Krajem 11. vijeka uski kanal koji je razdvajao naselja ispunjen je zemljom kako bi se naselja povezala i kako bi se stvorio novi prostor za trgovačke odnose. Placa je dobila pun značaj krajem 12. vijeka, kada su oba naselja opasana gradskim zidinama i tako postala jedinstvena gradska cjelina.

Stradun je popločan 1468. godine. Njegove krečnjačke ploče danas su izlizane od upotrebe, glatke su poput leda, visokog sjaja, reflektuju svjetlost, te se čini kao da i nisu od kamena već od stakla. Zanimljivo je spomenuti da je polovina ulica popločana ribljim uzorkom u jednom smjeru, dok je druga polovina popločana istim uzorkom suprotnog smjera. Na mjestu dodira dvaju uzoraka nalazi se jedna malena krečnjačka ploča pravougaonog oblika uzidana u pod, jedini dio slagalice koji se razlikuje od ostalih.

Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna livnica

Nalazi se u sjeverozapadnom dijelu grada u istorijskom jezgru Dubrovnika, na području nekadašnjih tanglija ili kliješta. Zahvaljujući gradskom zidu izgrađenom 1457. godine između kule Minčeta i kule Gornji ugao, tanglije postaju dio gradskog područja, a navedeni prostor odbran je za gradnju livnice. Sa svih strana bio je zaštićen od spoljašnjih neprijatelja, a s unutrašnje strane odvojen od Grada kako bi se spriječilo širenje mogućih požara.

Tokom arheoloških istraživanja otkriveni su zidovi koji su činili gradski bedem. Zidovi su srušeni kad su izgubili odbrambenu funkciju, a zemljište je nasuto sterilnim slojem zemlje i poravnato radi izgradnje livnice. Djelovala je s prekidima od 15. vijeka sve do velikog zemljotresa 1667. godine; nakon zemljotresa teren je djelimično zatrpan šutom od ruševina okolnih kuća, pa se dalje koristio kao odlagalište smeća. Zona u kojoj se nalazila peć nastavila je da funkcioniše još kratko vrijeme, dok su se ostali dijelovi koristili sporadično i neplanski sve dok livnica konačno nije potpuno zasuta. Rastopljeni metal koristio se za livenje zvona, topova, topovskih kugli i ostale opreme arsenala Republike. Nije se proizvodilo samo za domaće potrebe već i za izvoz u Španiju, s kojom je Dubrovnik oduvijek njegovao čvrste veze. Izvozilo se i u Italiju i Veneciju, s kojima su dobri trgovački odnosi nadjačali i preživjeli mnogobrojne sukobe proizašle iz preklapanja interesa i težnji. Područje tanglija zasipano je u nekoliko navrata, što je stvorilo jasan stratigrafski slijed. Iskopavanja su potvrdila pretpostavku o postojanju koncentrisane srednjovjekovne i novovjekovne industrijske aktivnosti u ovom dijelu grada.

Dubrovnik,
tvrđava Lovrijenac

FERRARA

Renesansa na ušću rijeke Po

Ferrara, značajan trgovački centar još u srednjem vijeku, dostiže vrhunac raskoši u renesansi za vrijeme vladavine porodice Este. Upis grada na Uneskovu Listu svjetske baštine (*World Heritage List*) vezuje se za to zlatno razdoblje, a izvršen je u dvije faze – prvi put 1995, a zatim 1999.

Na 19. sjednici Komiteta za svjetsku baštinu (*Committee for World Heritage*), održanoj u Berlinu 1995, grad Ferrara dodat je na Listu prema kriterijumima (II), (IV) i (VI) – kao „lokalitet od izuzetne univerzalne vrijednosti, izvrsno planiran renesansni grad čije je urbano tkivo očuvano gotovo nedirnuto. Dometi urbanog planiranja ostvareni u Ferrari imali su dubok uticaj na razvoj urbane šeme u narednim vijekovima”. Upis se odnosio na gradsko središte unutar monumentalnih zidina, sa očuvanim unutrašnjim dvorištima i parkovima.

Ferrara, dvorac obitelji d'Este

Ferrara, gradska vijećnica

Tokom 23. sjednice održane u Marakešu 22. decembra 1999. Komitet za svjetsku baštinu (*Committee for World Heritage*) proširio je opis u skladu s kriterijima (III) i (V), prepoznavši da rezidencije vojvoda iz porodice Este izvanredno odražavaju uticaj renesansne kulture na prirodni krajolik. Ušće rijeke Po izuzetan je primjer osmišljenog kulturnog predjela, odlično sačuvanog u originalnom obliku.

Na zahtjev Republike Italije Komitet je naknadno odlučio da se ime upisanog dobra promijeni u „Renesansni grad Ferrara i pripadajuće ušće rijeke Po”, uključivši time znatno šire područje i naglasivši vezu između grada i njegove teritorije. Kasnija dva upisa podstaknuta su potrebom da se naglasi kako su renesansni ideali dvora porodice Este ostvareni podjednako u urbanističkom planiranju i arhitekturi, kao i u planiranju krajolika – u savršenom uzajamnom djelovanju kulture i prirode. Opis ovog lokaliteta na Listu svjetske baštine (*World Heritage List*) podrazumijeva primjenu mjera zaštite i unapređenja, ne samo na pojedinačni spomenik već na predio u cjelini – sa svim prirodnim i kulturnim posebnostima. Lokalitet predstavlja kulturni region koji obuhvata istorijsko jezgro Ferrare i široko područje oko starog ušća rijeke Po. Prostorna granica nije pravolinijska već okružuje područja koja najbolje predstavljaju teren koji je tokom renesansnog perioda doživio velike promjene.

U tom razdoblju vladajuća porodica Este podstakla je urbanistički, arhitektonski i umjetnički razvoj grada i okoline isušivanjem vrlo širokih područja močvarnog zemljišta, gradnjom koliba poznatih kao *castalderie*, te izgradnjom mreže otmenih rezidencija poznatih kao *Delize Estensi*. Uneskov lokalitet u Ferrari proteže se do prstena odbrambenih zidina koje okružuju grad. Vremenom je prsten povećan kako bi uključio nova gradska proširenja.

Grad

Srce grada još uvijek održava dobru ravnotežu između prošlosti i sadašnjosti. U lavirintu vijugavih srednjovjekovnih ulica i danas se nazire trag starog korita rijeke Po. Dobro su očuvani primjeri tipične onovremene arhitekture – tzv. case a cassero, lako prepoznatljive po uskom izduženom obliku. Sjeverno od srednjovjekovnog grada, u centru se nalaze značajni spomenici – poput dvorca Este (*Castello Estense*), simbola vladavine porodice Este nad gradom, te Katedrale, izuzetnog ostvarenja u kojem se stapaju romanski i gotski stil. Među mnogim izuzetnim spomenicima unutar gradskih zidina nekoliko ih se posebno ističe: *Palazzo dei Diamanti*, smješten u *Corso Ercole I d'Este* – glavnoj osi gradskog proširenja koju je po narudžbi vojvode Ercola I 1492. izveo arhitekta Biagio Rossetti, jedinstven u Evropi; *Palazzo Schifanoia* s ciklusom fresaka u Dvorani mjeseci, koje i danas predstavljaju jedan od vrhunaca renesansnog slikarstva Ferrare i svjedoče kako je sjajni dvor porodice Este privlačio grupu vrhunskih umjetnika, pjesnika i filozofa, posebno novih renesansnih humanista.

Unutar gradskih zidina moguće je doživjeti i prirodu, i to ne samo u zanimljivom botaničkom vrtu; brojni su parkovi, vrtovi i stari voćnjaci, ponekad dobro skriveni unutar dvorišta renesansnih palata. Drevno drveće predstavlja simbol i živi dokaz besmrtnosti prošlosti.

Urbana matrica rezultat je promjena unesenih u srednjem vijeku i u kasnijim razdobljima, a to se posebno odnosi na renesansno proširenje koje je osmislio Biagio Rossetti. Njegova šema uključivala je sistem perspektivnih osa, koje grad čine jedinstvenim, a koje su i danas savršeno očuvane i lako uočljive posjetiocima. U skladu s gradskim planom

Ferrara, Dijamantna palata

mreža ulica i zidina bila je tijesno povezana sa palatama, crkvama i parkovima, kao dijelom integralne zamisli u kojoj je prednost data naglašavanju ljepote pojedinačnih zgrada i skladnom rasporedu gradskih vizura. Dometi urbanog planiranja ostvareni u Ferrari imali su dubok uticaj na razvoj urbane šeme u narednim vijekovima.

Krajolik

Središte Ferrare, istorijskog i umjetničkog jezgra okolnog područja, smješteno je u srcu planiranog kulturnog krajolika – zelenog pojasa koji se od granica grada proteže duž rijeke Po do Jadranskog mora. Iza savršeno očuvanih gradskih zidina, u ruralnom području izvan granica grada, kulturni krajolik čuva ljudske otiske ostavljene na prirodnom okruženju tokom vijeka neprekidnim ljudskim djelovanjem.

Određenje te sredine „kulturnim krajolikom” ima za cilj da pokaže kako su renesansni ideali promovisani na dvoru Este primijenjeni kako u planiranju grada i arhitektonskom razvoju tako i u krajoliku, ali i da naglasi neprekidno uzajamno djelovanje kulture i prirode. Potreba za korišćenjem velikih močvarnih područja izvan granica grada u poljoprivredne svrhe zahtijevala je stalne poduhvate isušivanja zemljišta, što je rezultiralo uređenjem i izgradnjom okolnih predjela.

Područjem su rasute monumentalne građevine, crkve, tvrđave i dvorci, te parkovi i prirodni rezervati – od unutrašnjosti do obale, gdje se ravnicama susreće s morem. Arhitektonske znamenitosti raznolike su tipologije, ali su međusobno povezane posebnom strukturom krajolika na koju utiče promjenljiva ravnoteža između zemlje i vode.

To je vodozemno područje sa gustom mrežom vodenih tokova, oblikovano zajedničkim djelovanjem prirode i čovjeka, u kojem su se ruralni bazeni, naselja i kulturna središta razvila u više različitih slojeva.

Ključna svjedočanstva takvog nadzora nad životnom sredinom jesu kneževske rezidencije tzv. *delizie*, središta zabave i kulture. Pojmom *delizie* (draži) nazivaju se različiti oblici kneževskih zdanja obilježenih stalnim prožimanjem prirode i umjetnosti, koje književna tradicija kasnog 16. vijeka povezuje uglavnom s mjestima dokolice i zabave. Draži porodice Este čini grupa od preko trideset vila, lovačkih koliba i ljetnikovaca smještenih na području Ferrare i Roviga, sagrađenih po nalogu porodice Este u razdoblju od kasnog 14. do sredine 16. vijeka. To su uglavnom bile prigradske ili seoske rezidencije privredne, političke, strateške i reprezentativne namjene, uvijek spremne ugostiti putujući dvor.

Neke od njih još uvijek postoje i restaurirane su, a najbolje primjere predstavlja njih pet. Prva – *Delizia di Schifanoia* izgrađena je krajem 14. vijeka. Izvorno se nalazila u predgrađu, a oslikana je izuzetnim ciklusom fresaka, djelom majstora lokalne slikarske škole (tzv. *Officina ferrarese*). *Delizia del Belriguardo* u Voghieri oponaša obrazac antičkih rimskih vila. Izgrađena je na osami 1436–1440. g. zalaganjem nekih od najznačajnijih arhitekata i umjetnika toga vijeka (Pietrobono Brasavola, Pietro Dagli Ordini, Biagio Rossetti, Cosmè Tura i Ercole de' Roberti...). *Dvorac Mesola* sagrađen je kao najistaknutije znamenje koje slavi osvajanje područja Polesine oko Ferrare. Dvorac okružen gustim šumama vojvode su često posjećivale u lovačkim i ribolovnim poduhvatima. *Delizia del Verginese* u mjestu Portomaggiore karakterišu četiri kule s kruništima i ista-

Rezidencija
«Delizia del Verginese»

knutim uglovnica. *Delizia di Benvignante* u Argenti ima nadsvodeni ulaz u atrijum i kulu s kruništem.

Kulturni krajolik prostire se od umjetničkih gradova Ferrare i Comacchia, čija su historijska jezgra dobro očuvana do danas, do mističnih mjesta poput župne Crkve Sv. Jurja u Argenti i opatije u Pomposi. Obuhvata karakteristične građevine – tzv. *casoni di valle* (kolibe smještene u močvarnom

području ušća rijeke Po, korišćene za privremeno stanovanje u ribolovnoj sezoni, za spremanje opreme i skladištenje), kule za nadgledanje na jadranskoj obali, hidraulične naprave upotrebljavane za isušivanje tla. Kroz predio se nižu tvrđave, od kojih je najznačajnija *Rocca Possente di Stellata*, vile i dvorci često okruženi starim selima, parkovi i zidine Ferrare, kao i raštrkane *delizie* porodice Este.

Dvorac Mesola

Abate toranj,
panorama

Uneskovo priznavanje naglašava upravo taj aspekt kulturnog područja i ističe nov način tumačenja kulturnih vrijednosti – one se posmatraju ne samo kao sporadične pojave i pojedinačni spomenici već, gdje god je to moguće, kao dio važne i skladne cjeline. Stoga na Listu svjetske baštine (*World Heritage List*) nisu upisane posebno *delizie* u Vergineseu, Pomposi, dvorac Mesola ili Belriguardo – upisana je regija u kojoj su nastale: regija kao kulturna cjelina u kojoj su spomenici i prirodna obilježja uzajamno povezani.

PODRUČJE KOTORA

Priroda, kultura i istorija

Prirodno, kulturno i istorijsko područje Kotora sastavni je dio impresivne Boke Kotorske, jedinstvene prirodne luke na crnogorskoj obali istočnog Jadrana. Zahvaljujući svojoj izuzetnoj i univerzalnoj vrijednosti, uvršteno je u Uneskovu Listu svjetske baštine 1979. godine. Definicija zaštićenog područja 2011. godine obuhvatila je čitav zaliv. „Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora” predstavlja skladnu kombinaciju raznolikih prirodnih fenomena i izgrađene baštine. Uz Kotorsko-risanski zaliv, sastavni dio zaštićenog područja, Boka Kotorska obuhvata Tivatski zaliv i Hercegnovski zaliv. Sa svojim raznovrsnim i specifičnim prirodnim, geografskim, istorijskim i kulturnim obilježjima, Boka Kotorska predstavlja kulturni predio izuzetne i sveopšte vrijednosti.

Boka Kotorska, panorama

Kotor i brdo Sveti Ivan

Prirodna obilježja Boke Kotorske

U geološkom smislu, Boka je rječna dolina, potonula i potopljena usljed tektonskog djelovanja. Zbog svojih morfoloških karakteristika, posebno zbog specifične vertikalne razuđenosti, jedinstven je zaliv Sredozemlja. Boka se usijeca 29 kilometara u kopno. Okružena je strmim krečnjačkim planinama dinarskog krša, a njeni najveći vrhovi jesu planina Orjen (1895 m) i Lovćen (1749 m), jedan od pet nacionalnih parkova u Crnoj Gori. Najveća dubina zaliva iznosi 52 metra. Čitavo područje sa zaleđem tipično je krševito područje koje odlikuje posebna morfologija i hidrologija.

Okolne planine su pretežno krečnjačke građe, s brojnim kraškim oblicima – pećinama, vrtačama, jamama..., dok se priobalno područje sastoji od fliša i sedimentnih stijena. Kraška obilježja područja uticala su i na hidrologiju. Mnogobrojna kraška vrela javljaju se na nivou mora (Škurda, Gurdić, Ljuta), potajnice iznad nivoa mora (Sopot, 33 m), te vrulje na morskome dnu. Jedan predio kotorskog zaleđa (Crkvice, 1097 m) ima najveću količinu padavina (5155 mm) u Evropi. Međutim, zbog kraškog reljefa mnogo vode ponire u podzemlje i stvara podzemne tokove koji izviru na nivou mora ili ispod nivoa mora, čime se smanjuje salinitet morske vode i povećava suvoća zemljišta.

Izrazita vertikalna razuđenost područja uticala je na klimatsku raznolikost, varirajući od sredozemne do subalpske klime, te na raznovrsnost vegetacije.

Perast

Istorijat Boke Kotorske

Izuzetna prirodna obilježja, povoljna geografska lokacija i burna istorijska zbivanja, u kombinaciji s stalnim djelovanjem čovjeka, stvorili su neobičan kulturni krajolik. Prilični uticaji iz svih dijelova Sredozemlja, kako s istočne tako i sa zapadne strane, učinili su Boku Kotorsku susretištem raznih kultura koje su asimilirane u bokeljsku izvornu kulturu i prožete duhom lokalnih stanovnika, čime se stvorio jedinstven kulturni identitet. Ljudski trud, pažljivo utkan u prirodno okruženje priobalja Boke Kotorske, čini savršenu cjelinu s ovim zadivljujućim prostorom. Život na području Kotora započeo je u praistorijsko doba. Obilježili su ga veliki istorijski preokreti uslovljeni brojnim smjenama uprava i vladara toga područja.

Artefakti iz neolita pronađeni su u pećini iznad Perasta, dok

su slike jelena iz srednjeg bronzanog doba otkrivene u pećini u mjestu Lipci, u blizini Morinja. Ilirska plemena vladala su ovim područjem od 4. vijeka prije Hrista. Tokom perioda vladavine Ilira, dva su grada osnovana u Boki: Risan, glavna rezidencija ilirske kraljice Teute, po kojem je cijeli zaliv nazvan *Sinus Rhisonicus* (Risanski zaliv), i grad *Acruvium*, vjerovatno na mjestu današnjeg Kotora, koji u 1. vijeku nove ere spominje Plinije Stariji.

Rimljani su osvojili Iliriju 168. godine prije Hrista i vladali Bokom više od pola milenijuma. Nakon pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, Boka je postala dijelom Istočnog rimskog carstva (Vizantijskog carstva). Krajem 6. i početkom 7. vijeka slovenska plemena naselila su se na ovom području, te su do 10. vijeka slovenizovala Kotor. Vladavina Vizantije traje do 1185. godine, uz kratka razdoblja

Prčanj

vladavine porodice Vojislavljević, vladara slovenske države Duklje (*Doclea*). Uprkos čestim promjenama vlasti (područje je pretrpjelo čak osam političkih promjena do 19. vijeka), grad Kotor i Boka Kotorska nastavili su se razvijati zahvaljujući snažnoj opštinskoj vlasti utemeljenoj u rimskom periodu, te zahvaljujući kasnijim mediteranskim uplivima koji su regulisali sve aspekte privrednog, političkog i crkvenog poretka.

Razvoj Kotora i okolnog područja zavisio je od pomorstva i trgovine. Prvi veliki prodor uslijedio je tokom vladavine srednjovjekovne srpske države Raške, kad je Kotor postao glavna luka srpskih kraljeva i uspješna tranzitna luka. Nakon kratkog perioda uprave ugarsko-hrvatskog kralja, bosanskog kralja i perioda nezavisnog grada države, nakon 1420. godine veliku prijetnju predstavljali su Otomani, koji su osvojili susjedne teritorije, pa je Kotor zatražio zaštitu Republike Venecije, pod čijom je upravom ostao do 1797. godine. To razdoblje obilježilo je drugi talas jačanja pomorske trgovine Boke, a naselja Perast, Prčanj i Dobrota postala su važna pomorska i trgovačka središta. U to doba Boka je imala čak trista prekoookeanskih brodova, te jednak broj manjih brodova za obalnu plovidbu.

Bokom je od 1797. do 1918. vladala Austro-Ugarska, kao najjužnijim dijelom Carstva. Ni 20. vijek nije bio ništa manje živ s obzirom na to da se vlast u Crnoj Gori do sticanja nezavisnosti 2006. godine mijenjala pet puta.

Područje Kotora

Duž prirodno vrlo složenog bokeljskog priobalja nižu se mnogobrojna naselja razdvojena obrađenom zemljom ili stjevitim predjelima. Područje Kotora obuhvata više od deset gradova, te manjih i većih naselja prepoznatljivog identiteta.

Risan, bivši centar ilirske i helenističke kulture ovoga područja, sačuvao je ostatke ilirsko-helenističke tvrđave Gradine, ostatke rimskog grada *Rhisona* i rimske vile s mozaicima iz 2. vijeka prije Hrista, kao i tragove bivšeg turskog grada u središtu, predgrađu i na pristaništu.

U 6. vijeku Kotor je zamijenio Risan kao glavni grad i najvažnije administrativno i političko središte Boke. Kotor je poseban zahvaljujući dugom istorijskom kontinuitetu. Prvobitno gradsko područje opasano je zidinama, jedinstvenim primjerom urbane fortifikacije na Jadranu. Zidine se protežu dužinom od četiri i po kilometra, imaju širinu od dva do petnaest metara, a visinu do dvadeset metara. Slijede prirodnu liniju strmog planinskog lanca Sv. Ivana (San Giovanni), na čijem je vrhu podignuta tvrđava u 16. vijeku.

Stari grad Kotor prepleten je uskim i vijugavim ulicama – one povezuju trgove raznih veličina, najčešće nepravilnog oblika, ali posebnog izgleda. U starom gradu sačuvano je ili zabilježeno više od trideset crkava. Šest crkava iz romanskog perioda ima posebnu istorijsku vrijednost: Katedrala Sv. Tripuna, Sv. Luke, Sv. Ane, Sv. Marije Collegiate, Sv. Pavla i Sv. Mihovila. Osim toga, grad se diči mnogim palatama starih plemićkih porodica (Pima, Bizanti, Buća, Drago, Grgurina, Vrakijen...) i javnim građevinama.

Grad je imao svoj Statut davne 1301. godine, štampan u Veneciji 1616. godine. Nekad čuveno srednjovjekovno zanatsko središte, Kotor se danas ponosi mnogim slikovitim, nadsvođenim trgovinama s karakterističnim izlozima „na koljeno”. Posebno u srednjovjekovno doba, cvali su umjetnički i ostali zanati u brojnim radionicama. Osnivane su bratovštine (*confraternities*), a sirovine, posebno metal (za zlatare i kovače), koža i drvo dolazili su iz zaleđa. Bratovštine su istovremeno

Otok Gospe od Škrpjela

djelovale kao vjerske organizacije i kao esnafi. U Kotoru od 9. vijeka djeluje i jaka Bratovština pomoraca (Bokeljska mornarica). Bratovština je uveliko doprinijela životu Kotora pružajući pomoć svojim članovima, te neprekidno čuvajući i njegujući narodne plesove i narodne nošnje. Krilatica Bokeljske mornarice – *Fides et honor*, samo je jedan od pokazatelja kulturnog identiteta i dugogodišnje tradicije i razvoja Boke Kotorske.

Kotorska gimnazija počela je s radom još u srednjem vijeku, krajem 13. vijeka. Postojanje prve apoteke i zdravstvene zaštite potvrđeno je 1326. godine. Arhitekta, pjesnici i slikari iz ovih krajeva imali su važnu ulogu, kako lokalnu tako i na široj evropskoj sceni, naročito nakon srednjeg vijeka. U 15. i 16. vijeku štampari A. Paltašić i J. Zagurović bili su produktivni i cijenjeni pomorski stručnjaci koji su podučavali pomorstvu u Perastu od 1698. godine.

Sam grad Kotor jeste riznica umjetnosti i kulture s minuciozno izrađenim mermernim oltarima, ikonama, vrijednim slikama, umjetnički obrađenim srebrom, posrebnim i ukrasnim predmetima, te relikvijama, misnim ruhom i vezom, fragmentima fresaka, svjedočanstvima isprepletanih kulturnih uticaja i istorijskih perioda. Vrijedni predmeti i dokumenti, uključujući prvu knjigu kotorskih notara iz 1326. godine, čuvaju se u muzejima, crkvama i arhivima, posebno u Pomorskom muzeju Crne Gore i Istorijskom arhivu Kotora.

Ostala središta

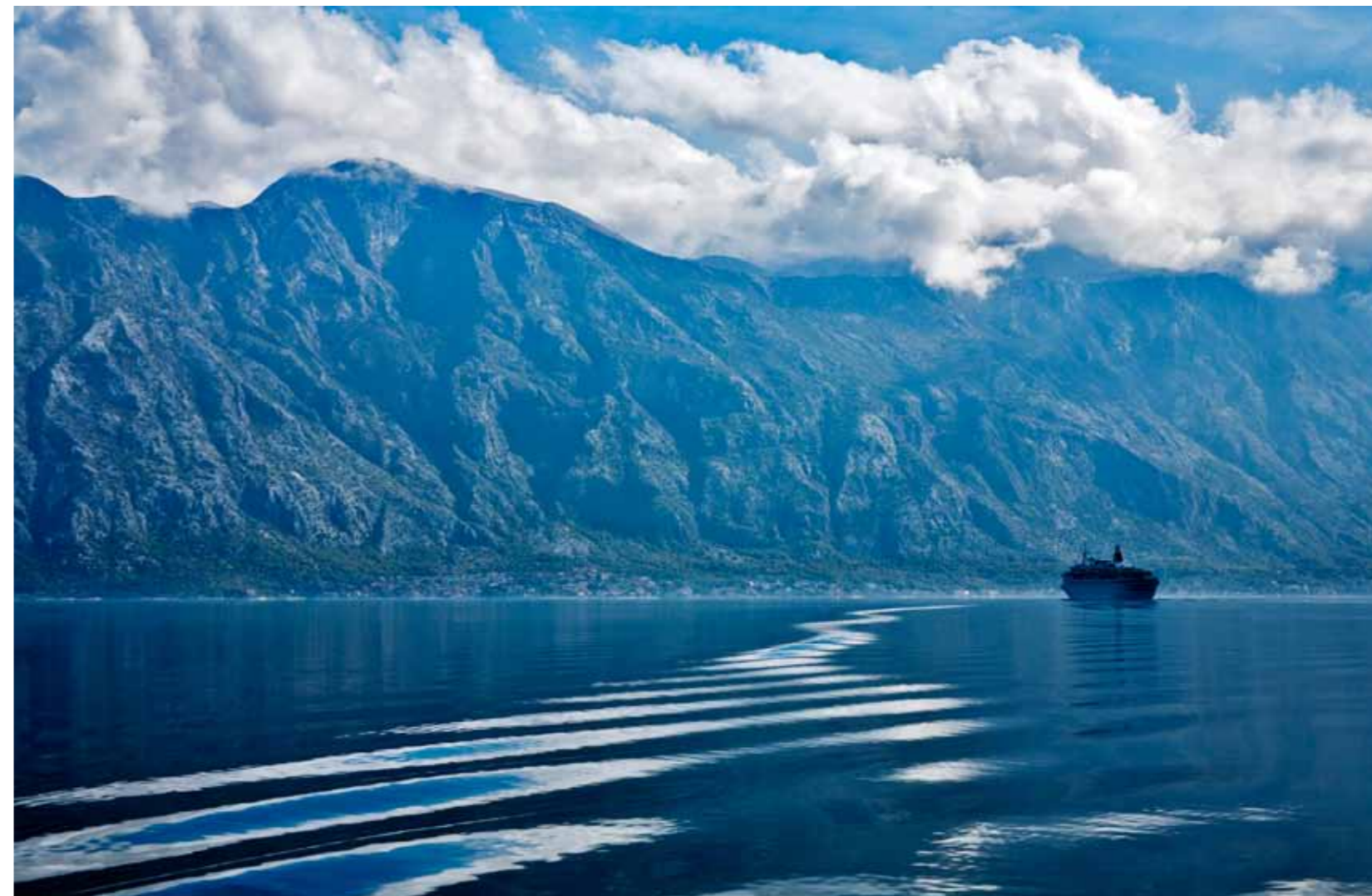
Tokom 17. i 18. vijeka istakla su se susjedna priobalna naselja – Perast, Dobrota, Prčanj i Stoliv. U njima preovladava sekularna arhitektura palata sagrađenih u baroknom stilu. Perast je slikovit priobalni grad poznat po baroknim crkvama i palatama. Gradom dominiraju zvonik Crkve Sv. Nikole iz

17. vijeka i palate istaknutih pomoraca, trgovaca, gradskih i crkvenih velikodostojnika izgrađene na samoj obali. Vjerovatno su najkarakterističnija obilježja Perasta dva prelijepa ostrva koja se nalaze ispred grada – Sv. Đorđe, s benediktinskim manastirom iz 9. vijeka, nastalo prirodnim putem, te Gospa od Škrpjela, vještačko ostrvo nastalo nasipanjem kamena i potapanjem starih brodova ispunjenih kamenom oko male stijene (škrpjela). Narodni običaj Fašinada još uvijek se održava u Perastu – 22. jula svake godine stanovnici Perasta barkama donose kamenje i bacaju ga u more oko ostrva kako bi ga dodatno nasuli. Istoimena Crkva Gospe od Škrpjela iz 15–18. vijeka podignuta je na ostrvu i ukrašena veličanstvenim slikama Tripa Kokolje, čuvenog baroknog slikara iz Perasta.

Dobrota i Prčanj, bivša uporišta pomoraca, ratnika i trgovaca, poznata su po baroknim palatama iz razdoblja 17–19. vijeka i po vrijednim zbirkama slika, vezova i srebrnine. Dobrota je poznata i po crkvama Sv. Mateja iz 13–17. vijeka i Sv. Eustahije iz 18. vijeka. Crkva Sv. Tome podignuta je u Prčanju u 9. vijeku, a gradić je poznat i po veličanstvenoj Crkvi Sv. Marije iz 18. vijeka.

Područje Kotora obuhvata i ribarska sela Muo i Orahovac, te mrežu ruralnih naselja u gornjem dijelu Boke (Gornji Stoliv, Morinj, Kostanjica, Škaljari). Neka od tih naselja, na primjer Gornji Stoliv, postojala su prije nastanka priobalnih naselja.

Bokokotorski zaliv posjeduje jedinstvenu prirodu, arhitektonsko blago i pokretno nasljeđe, ali ponosi se i dragocijnom nematerijalnom baštinom (ples Bokeljske mornarice, *Fašinada*, legende...) – zahvaljujući tome postao je kulturno područje izuzetne svjetske vrijednosti.

Dobrota

MOSTAR

Stari most, Stolac, Blagaj i mlinice

Južno područje Bosne i Hercegovine obilježeno je bogatstvom i raznolikošću arheološke i arhitektonske baštine, te kontinuiranim naseljavanjem koje na pojedinim mjestima seže do paleolita. Mostar, Stolac, Počitelj, Ljubuški, Blagaj, Zavala i Blidinje među najznačajnijim su lokalitetima toga područja. Prirodni položaj imao je poseban uticaj na urbanu morfologiju svakog od njih. Morfologija i autohtona arhitektura ovih gradova, nastalih na obalama rijeka Radobolje, Neretve, Bregave, Trebižata i Bune, ili u blizini pećine Vjetrenica i ledeničkog jezera Blidinje, svjedoče o vjekovnom odnosu čovjeka i prirode.

Stolac, mlinice i vodopad
rijeka Bregave

Blidinje, jezero i srednjovjekovna nekropola

Značaj pojedinih navedenih lokaliteta prepoznao je i Unesko i upisao ih na Listu svjetske baštine (*World Heritage List*) odnosno na Listu kandidata (*Tentative list*).

Istorijska urbana područja Stolca, Počitelja i Blagaja, lokalitet pećine Vjetrenica u Zavalu, te nekropola sa stećcima u Blidinju nalaze se na Listi kandidata, a trenutno se razrađuje materijal za imenovanje. Na nekim lokalitetima izvode se i opsežni konzervatorski radovi (Stolac, Počitelj).

Područje Starog mosta starog grada Mostara

Lokalitet je upisan na Uneskovu Listu svjetske baštine 2005. godine. Mostar je rezultat uzajamnog djelovanja prirodnih fenomena i ljudskog stvaralaštva tokom dugog razdoblja. Univerzalne karakteristike kulturnih predjela jugoistočne Evrope jedinstven su fenomen koji predstavlja opšte dobro cijelog čovječanstva. Kulturno-istorijsku vrijednost Mostara čini urbana aglomeracija nastala u 16. vijeku oko Starog mosta, u vrijeme kada je Otomansko carstvo bilo na vrhuncu.

Istorijski grad Mostar koji premoštava duboku rječnu dolinu Neretve razvio se u 15. i 16. vijeku kao otomanski pogranični grad i tokom razdoblja Austro-Ugarske u 19. i 20. vijeku. Mostar je odavno poznat po starim turskim kućama i Starom mostu, po kome je i dobio ime. Ali, veći dio istorijskog grada i Stari most, izgrađen prema projektu slavnog arhitekta Sinana, uništeni su tokom sukoba devedesetih godina prošlog vijeka. Područje oko Starog mosta s predosmanskim, istočnoosmanskim, mediteranskim i zapadnoevropskim arhitektonskim oblicima, izuzetan je primjer multikulturalnog urbanog naselja. Obnovljeni

Stari most i stari grad Mostar simbol su pomirenja, međunarodne saradnje i suživota različitih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica.

„Renesansa” Starog mosta i njegove okoline obnovila je i ojačala simboličko značenje grada Mostara – kao izuzetnog i univerzalnog simbola suživota zajednica različitog kulturnog, etničkog i vjerskog porijekla, simbola koji ističe važnost ljudske solidarnosti u postizanju mira i snažne sradanje u velikim nesrećama.

Mostar, Stari most

Istorijsko jezgro Stolca

Stolac je smješten na području Hercegovine zvanom Humine, na turističkoj trasi koja presijeca Hercegovinu i povezuje planinsko zaleđe Bosne s obalnim područjima Bosne i Hercegovine, Dubrovnikom i Crnom Gorom.

Istorijsko jezgro Stolca, čuvajući na malom prostoru jedinstvene kulturno-umjetničke i estetske vrijednosti, primjer je složene kulturno-istorijske i prirodne ambijentalne cjeline. Primjer je organske veze arhitekture koju je stvorio čovjek i prirodne arhitekture, koja takođe otkriva da je ljepota lokacije bila odlučujuća u planiranju i gradnji, što je princip često primjenjivan u gradnji srednjovjekovnih gradova.

Arhitektonsku cjelinu Stolca čini devet istorijskih slojeva: praistorijsko doba, ilirsko-rimsko doba, rani, zreli i kasni srednji vijek, otomansko razdoblje, austro-ugarsko razdoblje, prva i druga Jugoslavija. Najvidljivija materijalna svjedočanstva gradskog područja otkrivaju obilje različitih uticaja na arhitekturu grada – u sudaru suprotnosti i sličnosti, zakonitosti i paradoksa, planiranja i savršene prirodnosti, koji stvaraju složenu sliku ovog grada izuzetne i univerzalne vrijednosti.

Istorijsko središte Stolca otvoreno je i lako razumljivo na prvi pogled, te nudi neobičnu priliku i kulturnu povlasticu posmatranja uticaja ništa manje nego četiri carstva (Rimskog, Vizantijskog, Otomanskog i Austro-Ugarskog), tri kraljevine (Bosne, Mađarske i Jugoslavije), te tri velike monoteističke religije: hrišćanstva (pravoslavnog i katoličkog), islama i judizma, koji su stvorili najraznolikije arhitektonske stilove i običaje unutar kulturnih krugova koji se definišu kao mediteranski, srednjoevropski, zapadnoevropski, vizantijski, balkanski i otomanski. Ipak, uprkos toj raznolikosti, istorijsko jezgro Stolca skladan je kulturno-istorijski spomenik individualnih obilježja koja su se stopila u jedinstvenu cjelinu.

Blagaj, tekija na rijeci Buni

Prirodna i arhitektonska cjelina Blagaja

Blagaj je jedna od najvrednijih urbano-ruralnih struktura u Bosni i Hercegovini. Čini je prostorno i topografski samostalna cjelina koja se od sličnih struktura razlikuje po razgranatosti, nepovezanoj urbanoj matrici, organski povezanoj samo položajem čaršije kao središnjeg funkcionalnog elementa, te po tvrđavi Stjepan gradu, do koje su nekad vodile dvije manje i jedna veća ulica.

Urbana struktura i organizacija Blagaja može se pratiti od srednjovjekovnih predgrađa tvrđave, koja su u otomanskom periodu pretvorena u *kasabu* (grad), a potom u upravno središte. Austro-ugarsko razdoblje nije donijelo promjene za urbani razvoj Blagaja. Period između dva svjetska rata obilježila je stagnacija u razvoju grada, sve do 1961. godine kada je nagli porast broja stanovnika donio neplaniranu gradnju stambenih četvrti.

Analiza arhitektonske baštine i starih gradskih četvrti (*mahala*) pokazala je da se građevine od veće spomeničke i ambijentalne vrijednosti nalaze na relativno skućenom prostoru duž rijeke Bune: od Lehine ćuprije do vrela Bune, te od Bunske i Harmana mahale do Džamijske ili Carske mahale (uz potok Bunsko). U urbanoj matrici Blagaja mogu se uočiti istočnjačka i mediteranska obilježja, ali samo naselje rezultat je uticaja različitih faktora: prirodne konfiguracije terena i društveno-ekonomskih odnosa.

Arhitektonska baština mlinica

Rijeke su arterije urbanih područja Mostara, Stolca, Blagaja i Ljubuškog – u središtu su svakodnevnog života njihovih stanovnika. Zajedničko obilježje tih urbanih područja smještenih na velikim rijekama jeste pučka arhitektura mostova i mlinica (mlinova za brašno) i stupâ za valjanje i pranje

sukna. Suodnos ljudi i njihovog prirodnog okruženja, koji je stvorio ove prirodne i arhitektonske cjeline, svjedoči o posebnoj načinu iskorišćavanja prirodnih resursa koji je prije svega održiv. Način na koji su građevine smještene u prostoru svjedoči o težnji lokalnih graditelja da ih na najjednostavniji način uklope u prirodno okruženje, bez nametanja ambijentu ili težnje da im se okolina podredi. Način iskorištavanja vodenih tokova ne oštećuje prirodnu sredinu i resurse već poštuje specifična obilježja i ograničenja njihovog okruženja.

Iako je nemoguće tvrditi kada su izgrađene prve mlinice u Hercegovini, vjerovatno je da su nastale već u kasnoj antici; ipak, prvi dokumentovani izvori datiraju iz 1465. godine. Sačuvane mlinice potiču uglavnom iz 18. ili 19. vijeka, ali su izgrađene na mjestima starijih građevina koje su uništene izlivanjem rijeke ili koje su namjerno srušene radi gradnje većih mlinica. Njihov položaj uslovljen je isključivo snagom vodene struje: izgrađene su tamo gdje struja nije prejaka već pruža stalan izvor energije za pogon mliniskih kola.

Većina mlinica pripada istom tipu građevine, bez većih razlika u konstrukciji. Način gradnje bio je u potpunosti podređen njihovoj namjeni – lišene su suvišne dekoracije. Većina mlinica ima jedan sprat izgrađen preko rijeke, a gotovo uvijek prekrivene su krovom na dvije vode. Gledane nizvodno, zbog svog položaja uslovljenog radom mliniskog kola, stvaraju utisak dvospratne građevine, s gornjim spratom oslonjenim na lukove prizemlja.

Unutrašnjost mlinice čini jedinstven prostor u kome se nalazi mlinsko kolo. Dužina zdanja zavisi od broja kola, to jest od broja lukova na kojima mlinica stoji nad rijekom. Mlinice na rijekama Radobolja, Trebižat, Bregava i Buna veće su od ostalih mlinica u Bosni i Hercegovini – sa šest do jedanaest mliniskih kola. Kola su postavljena u pravilnom

Mostar, mlinica

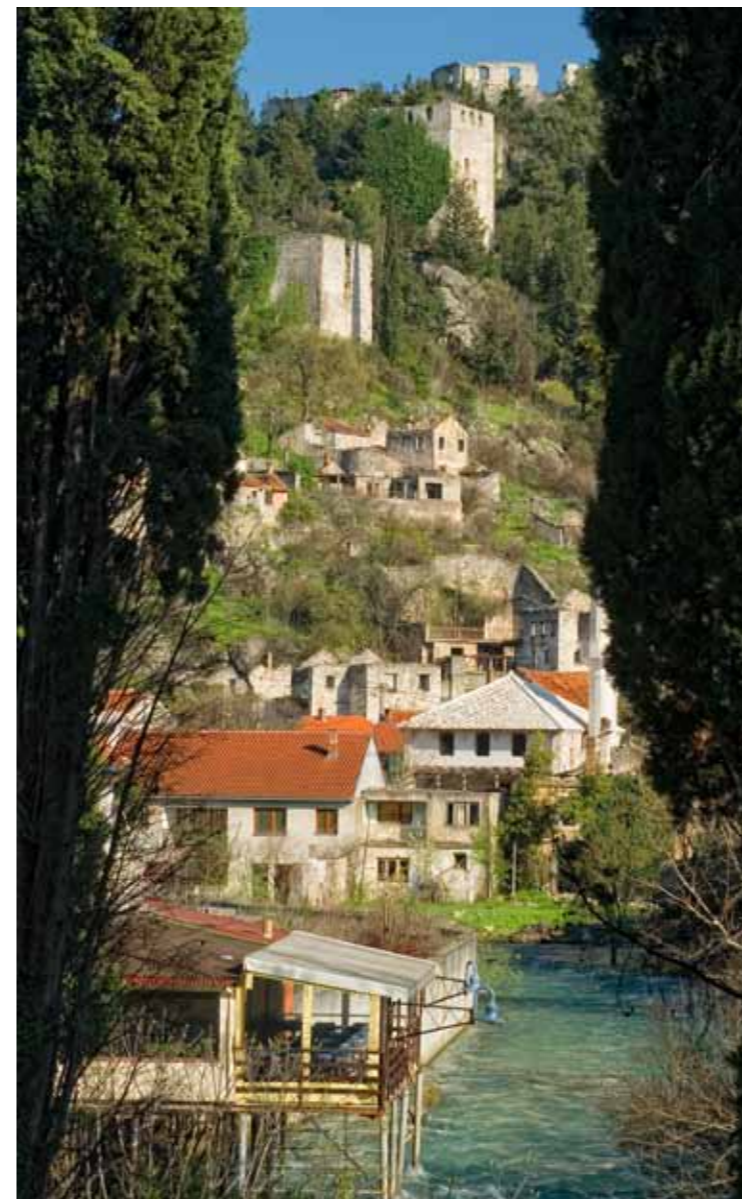

razmaku, a njihov ritam ispoljava se i na spoljašnosti u rasporedu lukova. Sve mlinice, osim jedne, imaju vodoravno kolo. Neke mlinice sagrađene na prelazu 19. u 20. vijek imaju gornji sprat, korišćen kao stan ili privremeni smještaj (takvi se mlinovi nalaze na rijeci Trebižat u Ljubuškom).

Mlinice su bez izuzetka građene kamenom, a uglovnici, okviri prozora i vrata, kao i lukovi izrađeni su od fino klesanog kamena. Prekrivene su krovom na dvije vode gotovo bez izuzetka (samo jedna mlinica na rijeci Trebižat ima krov na četiri vode). Jednostavna krovna konstrukcija od drvenih greda prekrivena je kamenim pločama, iako su one na mnogim mlinicama zamijenjene kanalicama. Tek

nekoliko mlinica sagrađenih u 20. vijeku ima ravne krovove. Jedna ili dvije opremljene su novom tehnologijom pošto su izgrađene kao parni mlinovi (jedan takav primjerak nalazi se u Mostaru).

Nakon Drugog svjetskog rata broj mlinica u Bosni i Hercegovini naglo opada, što je direktna posljedica gubitka njihovog privrednog značaja i uvođenja modernih mlinova na električni pogon. Mlinice prvenstveno ugrožava nebriga nakon njihovog zatvaranja – promjenom vlasništva ostaju bez staratelja koji bi o njima brinuo ili ih koristio; ugrožene su i loše planiranim razvojem i činjenicom da se ne prepoznaju njihove vrijednosti i potencijali.

Stolac, mlinice

Izuzetno loše stanje mlinica i opasnosti kojima su izložene, ali i njihova posebna vrijednost, nameću obavezu da se preduzmu sve moguće mjere za njihovo očuvanje. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, kao dio kampanje za promociju vrijednosti i značaja pučke arhitekture, obnavlja dvije mlinice u Mostaru i dvije u Stolcu. Njihova obnova nameće osnovne konzervatorske intervencije i vraćanje u funkciju.

Mostarske mlinice smještene su na rijeci Radobolji. Jedna od njih, jedinstvena po svojoj jasno čitljivoj istorijskoj složenosti, sastoji se zapravo od dva mlina – starijeg iz 18. vijeka i mlađeg iz 20. vijeka; istovremeno, ona je jedini primjer parnog mlina s ravnim krovom u Mostaru i okolini. Druga, manja mlinica, tipična je vodena mlinica smještena veoma blizu Starog mosta, Uneskovog lokaliteta svjetske baštine.

U Stolcu se takođe obnavljaju dvije mlinice, obje na rijeci Bregavi i obje tipični primjeri velikih stolačkih mlinica – jedna s osam, a druga sa sedam mlinskih kola. Elezovića mlinica, koja sadrži i mlinarev stan, koristila se do 20. vijeka. Od Podgradske mlinice sačuvani su samo temelji.

PIRAN

Grad na morskoj pjeni

Piran sa svojom starim gradskim jezgrom i solanama, koje su i danas u pogonu, predstavlja važan spomenik bogate arhitektonske baštine i jedinstvenog kulturnog područja. Proizvodnja soli zasniva se na tradicionalnom načinu. Institut za mediteransku baštinu Znanstveno-istraživačkog centra Sveučilišta Primorska, u saradnji s opštinom Piran i drugim ustanovama za zaštitu nasljeđa, pripremaju stručnu podlogu za nominovanje grada Pirana i njegove prirodne sredine za Uneskovu Listu svjetske baštine.

Piran, pogled grada sa zidina

Piransko poluotrovo ima vrlo povoljan položaj: planinski greben na sjevernoj strani štiti ga od bure, a strma padina i zaliv na istočnoj strani omogućavaju dobar pregled nad jedinim prilazom s kopna – zato je bio naseljen već u praistoriji. U plićacima oko Rta Madona pronađen je kameni bodež iz bronzanog doba, a na starom gradskom trgu pronađeni su nalazi iz srednjeg bronzanog doba.

Piranska obala u periodu rimske vladavine bila je prekrivena maritimnim vilama koje su vjerovatno povezivale privrednu proizvodnju većih posjeda, istovremeno služeći pomorskim vezama sjevernog Jadrana. U Piranu su pronađeni brojni nalazi naseljavanja iz vremena kada je to područje bilo dio rimske regije – *Regio Decima*. Tokom burnog razdoblja kasne antike, stanovnici su potražili utočište u lakše odbranjivim zaklonima duž obale. Strateški položaj Piranskog poluotrova došao je tada ponovno do izražaja, pa je Piran ubrzo gusto naseljen.

Istorijski podaci

Piran se u pisanim izvorima prvi put pominje u 7. vijeku zajedno s drugim istarskim gradovima (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*). Čini se da se život u gradu odvijao kontinuirano, mijenjajući samo vlast: u 7. vijeku grad je pod vizantijskom vlašću, u drugoj polovini 8. vijeka zajedno s Istrom potpao je pod franačku vlast, a 952. godine uključen je u Njemačko carstvo kao dio Furlanske marke. Nakon 1209. akvilejski patrijarh postao je vladar kao istarski markgrof. Razdoblje relativne samostalnosti završilo se 1283. godine kada je Piran potpao pod venecijansku vlast. Dugo, mirno i povoljno razdoblje venecijanske vladavine završilo se 1797. propašću Republike Venecije. Poslije toga Istra i Piran postaju dio *Küstenlanda* u sklopu Austrijskog

Piran,
venecijanska palata

Piran,
Minoritski samostan

carstva, odnosno Austro-Ugarskog carstva sve do 1918. Po završetku Prvog svjetskog rata to područje pripojeno je Kraljevini Italiji. Grad je nakon Drugog svjetskog rata bio dio zone B Slobodne teritorije Trst (1947–1954), a u okviru Londonskog memoranduma pripojen je Jugoslaviji. Nakon 1991. godine u sastavu je Republike Slovenije.

Staro romansko stanovništvo održalo se unutar snažno utvrđenog grada uprkos slovenskim doseljenicima u zaleđu, pa je kao i u drugim gradovima zapadne Istre vijekovima živjelo prema venecijanskim običajima i govorilo venecijanskim narječjem. Ni ime grada nije se znatno mijenjalo: latinsko *Pyrrhanum*, između 670. i 1282. javlja se kao

Piranium, Piranon, Pyranum, kasnije *Pirano*, lokalno se naziva *Piramin*, a na slovenskom *Piran*. Tumačenje prema kome riječ *Piranom* potiče od grčke riječi *phyr* (vatra ili svjetionik) čini se najvjerovatnijim.

Urbana istorija

Jezgro naselja bilo je od praistorije na grebenu. Tu se nalazio i kaštel akvilejskog gastalda i glavna gradska crkva – Crkva Sv. Jurja. Grad se najprije razvio na području oko Rta Madona, a središte mu je bio Stari trg (*Piazza Vecchia*),

na kojem se nalazila stara opštinska palata u vrijeme vladavine akvilejskih patrijarha. Istovremeno je podignut prvi od danas vidljivih pojasa zidova. Takav ranosrednjovjekovni obris s niskim građevinama uz morsku obalu, dvije uzdužne ulice i središnjim trgom do danas čini osnovnu urbanu matricu.

Tokom vladavine Republike Venecije grad se počeo širiti izvan jedinih kopnenih gradskih vrata – *Porta campo* prema području luke (današnji Tartinijev trg) i padini brežuljka iznad nje. Početkom 14. vijeka na području unutararšnje luke (*mandrač / mandracchio*), naspram Crkve Sv. Petra (podignute 1272) izgrađeni su nova opštinska palata i druge važne građevine uz nju: *fontico*, *loggia* i prve palate. Piran kakvim ga danas znamo rezultat je graditeljskih poduhvata uglednih porodica koje su isticale svoj društveni položaj gradeći kuće i palate s bogato ukrašenim prozorima i portalima, kojima se i danas možemo diviti na nekim kućama.

Kako se širio prema kopnu, grad je opasan višestrukim zidinama, postepeno obuhvatajući i nove gradske četvrti (poput *Marciane*), koje su rasle izvan zidina. Prvi i drugi pojas zidina vremenom su uzidani u građevinske strukture; međutim, monumentalni treći i četvrti pojas zidina, izgrađeni između 1470–1534. na padinama *Mogorona*, još uvijek stvaraju karakterističan obris grada. Sačuvano je sedam gradskih vrata: *Porta Muglia* (13. vijek), *Porta Campo* (15. vijek), *Porta Dolfin* (1483), *Prima Porta di Raspo*, *Seconda Porta di Raspo*, *Porta Marziana*, *Porta San Giorgio*.

Bogata graditeljska aktivnost u 16. vijeku odražavala je bogatstvo grada. Župna Crkva Sv. Jurja temeljno je pregrađena između 1590. i 1637. godine. Izgrađena je nova osmougaona krstionica Sv. Ivana Krstitelja, koja je zadržala

neke elemente starije građevine – na primjer krsni bazen iz starijeg romanskog zdanja. Franjevački samostan s klastrom takođe je znatno pregrađen. Osim sakralnih građevina, grad je tokom 16. i 17. vijeka obogaćen s više značajnih privatnih i profanih građevina koje nose stilska obilježja renesanse i baroka. U tom razdoblju grad se proširio i razvio ponajviše u obalnom dijelu uz luku *Magnarolla*, te izvan posljednjih gradskih zidina gdje se razvila nova gradska četvrt *Borgo*.

Nakon proglašenja Trsta slobodnom lukom 1719. godine, novi ekonomski rast zahvatio je i udaljeni Piran, podstaknuvši gradnju niza monumentalnih neoklasicističkih građevina oko unutararšnje luke. Konačan oblik grad je dobio nakon zatrpavanja unutararšnje luke, čime je stvoren prostor za širok gradski trg s veličanstvenom gradskom vijećnicom i skulpturom čuvenog violiniste i kompozitora *Giuseppea Tartinija*, rođenog u Piranu.

Novi privredni zamah u 18. i 19. vijeku odrazio se posebno u nizu novih zdanja uz novu i veću spoljnu luku, ali i izvan nje prema predjelu *Fornace*, kao i u arhitektonskom preduzetništvu.

Solane

Solarstvo, pomorski transport i trgovina solju bili su najznačajnije privredne djelatnosti u Piranu od ranog srednjeg vijeka, što se odrazilo u privilegijama i obavezama, povlasticama i porezima u prvom gradskom statutu. Nakon potpadanja istarskih gradova pod Republiku Veneciju, trgovinu solju i njenu distribuciju nadgledao je venecijanski službenik, kontrolišući i monopol u trgovini solju. Premda je Kopar preuzeo vodstvo s obzirom na položaj

Piran, Tartinijev kip
na glavnom trgu

glavne luke, piranska trgovina došla je u dodir sa širim evropskim prostorom i Bliskim istokom. Trgovci su stizali iz Kranjske, Koruške, Štajerske, s Krasa i iz Furlanije, iz Holandije, pa čak iz Turske.

Geološki uslovi u piranskom zaleđu, na naplavnim ravninama Strunjana, Lucije i Sečovlja, visok procenat soli u Tršćanskom zalivu, klimatski uslovi (velik broj sunčanih dana, povoljni vetrovi) bili su vrlo povoljni za izgradnju solana.

Tradicionalni način proizvodnje dobio je novi zamah krajem 14. vijeka kada je uzgojen novi površinski sloj od mikroorganizama, algi, sadre i solanskog blata – tzv. *petola*, pomoću koga se proizvodila snježno bijela so u Piranu. Za vrijeme zimskog održavanja izvodili su se radovi na kanalima i njihovim rubovima, kao i u skladištima u koja se odlagala žetva soli i gdje su u vrijeme berbe živjele porodice solara. Radovi u solanama uobičajeno su započinjali u martu kada su se čistile *canalete* – kanali oko bazena za isparavanje i obnavljala petola na nasipima, kućama i posebno *cavedinima* – najmanjima od bazena za kristalizaciju u kojima se odvijala proizvodnja i berba soli.

Gradani Pirana, kao i doseljenici iz obližnjih naselja, započinjali su sezonu berbe masovnom migracijom u solane 23. aprila na dan Sv. Jurja, gradskog zaštitnika. Sezona se završavala na praznik Sv. Bartolomeja 24. avgusta, kada su se vraćali svojim kućama nakon mise zahvalnice.

Tradicionalna migracija stanovništva porodica solara prestala je zbog modernizacije proizvodnje pod austrijskom upravom. Ruševine solanskih kuća u napuštenom području sečovljanskih solana i danas podsjećaju na viševjekovni način života, dajući predjelu karakteristična i prepoznatljiva obilježja. Muzej solarstva sačuvao je i obnovio tehnološki

Sečovlje-Fontanigge,
vodená pumpa na vjetar

čistu proizvodnju soli u venecijanskoj tradiciji, s izvornim razmjerama slanih polja, izvornim proizvodnim postupkom, te skladištenjem u obnovljenim solanskim kućama. Na dijelu sečovljanskih solana zvanim *Lera* i u Strunjanu početak 20. vijeka donio je modernizaciju proizvodnje redistribucijom bazena, motornim pumpama i transportom po uzoru na rudarsku tehnologiju, mada se proizvodnja soli i dalje zasniva na tradicionalnim materijalima, od *cavedina* izgrađenih od solanskog blata do površinske kore petole. So se proizvodi isključivo uz pomoć sunca, vjetra i morske vode. Niz proizvoda – poput *cvijeta soli* i visoko koncentrisanog rasola *aqua madre*, među najboljim su proizvodima u industriji soli.

Ekosistem

Područje solana u Strunjanu i Sečovlju posebno je zaštićeno kao park prirode, budući da je nastanjeno rijetkim, ugroženim i posebnim biljnim i životinjskim vrstama. Drugim riječima, tipični solanski ekosistem nastao je dugotrajnim ljudskim djelovanjem. U Strunjanu posebno obilježje parku daju visoki klifovi pješčare, dok se u Sečovlju na napuštenom dijelu prostire močvara izuzetne pejzažne i ekološke vrijednosti.

U solanama uspijevaju halofitne biljne vrste kojima je neophodna visoka koncentracija soli; mjestimično se mogu vidjeti pravi halofitni travnjaci, dok su zidovi solanskih kanala, nasipi bazena i brana obrasli vegetacijom karakterističnom za pojedinačni habitat, koja uz to pruža utočište nekim vrstama pčela, na primjer solanskoj pčeli (*Pseudapis bispinosa*), kao i za više vrsta biljojednih kukaca. U trstenjaku boravi cvrčak (*Caliscelis wallengreni*), te jedan od najmanjih sisara na svijetu – patuljasta rovka

Sečovlje-Fontanigge,
Cavedini – solane

(*Suncus etruscus*), primorski gušter (*Lacerta sicula*) i manji oštrouhi šišmiš (*Myotis blythi*). Slani bazeni stanište su račića slaništara (*Artemia salina*), dok su plićaci dom mnogočetinašima (*Polychaeta*), rakovima, školjkama i maloj prugastoj ribici zvanj obrvan (*Cyprinodon fasciatus*). U ovom staništu boravi gotovo trista vrsta ptica, od kojih se neke gnijezde u solanama; među njima se može primijetiti mala bijela čaplja (*Egretta garzetta*), simbol parka prirode Sečovlje.

Piranske solane rezultat su rada ljudskih ruku i hiljadugodišnje tradicije. Od brojnih solana na sjevernom Jadranu samo su one u Strunjanu i Sečovlju sačuvali primarni opseg i način proizvodnje. One nisu samo istorijski, privredni, tehnički, pejzažni i estetski spomenik, već predstavljaju dobar primjer baštine uronjene u savremeni život.

EUFRAZIJANA U POREČU

Katedrala biskupa Eufrazija

Rimski *Parentium*, danas Poreč, osnovali su Rimljani na poluotrvu koje je već ranije bilo spradično naseljeno. Mali rimski grad imao je pravilnu kvadratnu mrežu ulica, karda i dekmuna, koje su oblikovale blokove stambenih i javnih građevina. Forum je bio na vrhu poluotrova, a na sjevernoj strani je u 3. vijeku oblikovan ranohrišćanski kompleks koji je u 4. vijeku dobio formu prave javne crkve. Porečki biskup Eufrazije sredinom 6. vijeka temeljno je preuređio tadašnji katedralni kompleks i veliku baziliku opremio raskošnim zidnim mozaicima.

Poreč, Eufrazijeva bazilika, panorama

Sklop Eufrazijeve bazilike upisan je na Uneskovu Listu svjetske baštine 1997. godine. Postupak argumentacije razloga zbog kojih Eufrazijana zauzima jedinstveno mjesto među svjetskim spomenicima iste vrste iz istoga razdoblja, bio je dugotrajan. Nije bilo teško opisati porečku katedralu, ali je bilo potrebno uvjerljivo i nedvosmisleno obrazložiti po čemu je ona jedinstvena. Značaj spomenika nije samo u njegovoj estetskoj vrijednosti, koja se doživljava kroz izgled, nego i u dokumentarnoj, historijskoj vrijednosti cjeline i svakog poje-

dinačnog detalja, a savremena valorizacija spomenika vodi računa i o tome da sve strukture, uključujući i one nevidljive (kao što su unutrašnja građa zidova, temelji, slojevi maltera, arheološki ostaci, tragovi faza gradnje...) imaju dokumentarnu i naučnu vrijednost. Tome možemo dodati i način korišćenja spomenika, koji je i danas u skladu sa prvobitnom namjenom.

Poreč,
Eufrazijeva bazilika, mozaik
apside

Prije Eufrazija

Prije Eufrazijeve adaptacije postojale su barem dvije faze ranohrišćanskih građevina na istom mjestu. Prva javna crkva potiče iz 4. vijeka i njeni ostaci sačuvani su sjeverno od Eufrazijeve bazilike. To je bila građevina s tri nejednake četvrtaste dvorane s podnim mozaicima, od kojih su dijelovi sačuvani do danas. Na mozaicima je sačuvano nekoliko donatorskih natpisa, koji govore koliko su pojedini pobožni vjernici doprinjeli njihovoj izradi. Dio sjeverne dvorane vjerovatno je služio kao krstionica. U crkvu se ulazilo kroz narteks sagrađen na dijelu prostora karda – ulice koja je vodila do sjevernih gradskih vrata. I danas se može sagledati uska veza između rimske urbane strukture i položaja katedrale. Najstarija crkva zauzimala je prostor u uglu jedne od sjevernih gradskih insula, na mjestu rimskih profanih građevina. Starija istoriografija interpretirala je dio struktura rimskih kuća kao ostatke tajne hrišćanske bogomolje iz 3. vijeka (*domus ecclesiae*), sve povezujući s podacima iz natpisa u kojem se pominje prenos tijela biskupa Maura, čijim je zalaganjem obnovljena prvobitna crkva (*primitiva ecclesia*). Prema tim tumačenjima skrivenoj crkvi pripadalo je polje mozaika s prikazom ribe kao tajnog hrišćanskog simbola. Natpis u kojem se pominje ime biskupa Maura čuva se u bazilici.

Sredinom 5. vijeka prva crkva radikalno je preuređena i povećana. Ta faza katedralnog kompleksa naziva se Predeufrazijanom. Sastojala se od dvije paralelne trobrodne bazilike, međusobno odijeljene manjim prostorijama i cisternom. Ispred pročelja obiju bazilika protezao se dugačak narteks s mozaičkim podom (motiv riblje kosti). Velika bazilika (južna) tlocrtom se poklapa sa sadašnjom bazilikom, osim u istočnom dijelu gdje se završavala ravnim zidom. Podni mozaici Predeufrazijane sačuvani su ispod poda sadašnje crkve (Eu-

Poreč, Eufrazijeva bazilika,
atrij i pročelje crkve

Poreč,
Eufrazijeva bazilika,
bizantski kapitel

frazijeve bazilike). U hramu je bio *sinthronos* – polukružna klupa za sveštenike i biskupa. Mozaički tepisi Predeufrazijane mogu se djelimično vidjeti kroz otvore koji postoje na podu sadašnje crkve. Manja bazilika Predeufrazijane sačuvana je u arheološkim ostacima dijelova trijumfalnog luka i početka arkature uz njega. U periodu ranog srednjeg vijeka ta crkva bila je svedena na prostor srednjeg broda, a u apsidu je postavljen veliki kameni sarkofag pod arkosolijumom i zidani oltar uz njega. U drugoj fazi ranosrednjovjekovne adaptacije apsida je pregrađena umetanjem triju malih upisanih apsida. Tokom 14. vijeka taj prostor uređen je za sakristiju. Na zidovima se vide ostaci fresaka gotičkog stila iz tog razdoblja. Kompleksu Predeufrazijane pripada i danas sačuvana osmostrana krstionica s ukopanim šestostranim krsnim bazenom. Između krstionice i velike bazilike nalazilo se dvorište – atrijum, a oko krstionice postojao je poligonalni ophod.

Eufrazijeva bazilika

Velikim radovima biskupa Eufrazija (sredina 6. vijeka), koji na položaj biskupa u Poreču dolazi nakon Justijanove rekonkviste ovih područja, katedrala je temeljno preuređena. Velika bazilika dobila je novi oltar s apsidama, kolonadu i dekoraciju, izgrađena je memorijalna kapela, novi atrijum i biskupska palata. Manja bazilika i krstionica ostaju sačuvani unutar novog kompleksa. Biskup Eufrazije opremio je baziliku mermernim stubovima s raskošnim kapitelima i liturgijskim namještajem od prokoneškog mermera. Naročito se ističe serija kapitela raznorodnih oblika: korintski s nizovima bodljikavog akan-tusa, u obliku prizmatične košare, dvozonski s fantastičnim životinjama na uglovima. Oltarna ograda restaurirana je u pretpostavljenom izvornom obliku od sačuvanih fragmenata. Pluteji oltarne ograde ukrašeni su simboličnim kompozicijama u kojima su zastupljeni krstovi, Hristov monogram, rogovi izobilja, jeleni koji piju iz kantarosa.

Veliki broj fragmenata oltarne ograde i monumentalne propovjedaonice izložen je u atrijumu i lapidarijumu. Arhitektonska dekoracija i namještaj pokazuju osobine vizantijske skulpture iz sredine 6. vijeka i vjerovatno su nastali u carskim klesarskim radionicama u Grčkoj, te su kao gotov proizvod dopremljeni u Poreč. U lukovima sjeverne arkade izvrsno je sačuvana prvobitna dekoracija napravljena od štuka, s bogatim repertoarom geometrijskih i biljnih motiva unutar kojih su ptice i rogovi izobilja. Ostaci štukature iz istog vremena vide se i unutar prozora na zapadnom pročelju.

Novi troapsidni oltar u potpunosti je bio pokriven velikom mozaikom kompozicijom. Ikonografski program glavne apside sastoji se od prikaza Hrista s apostolima na trijumfalnom luku, niza medaljona s portretima svetica u trijumfalnom

Poreč, Eufrazijeva bazilika, podni
mozaik

Poreč, Eufrazijeva bazilika, mozaik s motivom ribe

luku i velikih slika u samoj apside. U kaloti je prikazan Hrist kojeg drži Bogorodica na prijestolu, sa strane su anđeli i sveci mučenici. Natpisom je istaknut Sv. Mauro, gradski zaštitnik. U pratnji svetaca i anđela prikazani su biskup Eufrazije s modelom bazilike u rukama, đakon Klaudije i njegov sin Eufrazije.

U cijeloj širini apsida prostire se, u četiri retka bijelih slova na plavoj pozadini, veliki natpis koji govori kako je gradnju crkvu „iz temelja” naložio biskup Eufrazije jer je „stari hram” bio ruševan i bez ukrasa.

U donjem registru niže se prikazi Blagovijesti i Vizitacije, likovi Sv. Zaharija i Sv. Ivana Krstitelja. Istaknutim vijencem od štuka mozaik je odijeljen od dekoracije u prizemnom dijelu apsida koja se sastoji od niza četvrtastih polja izvedenih u tehnici opus sectile. U njihovoj izradi korišćene su pločice mermera i stakla u više destina boja. Posebni svjetlosni naglasak daju površine ispunjene sedefom. Pri dnu apsida u potpunosti je sačuvana izvorna mermerna klupa za sveštenstvo s biskupskim prijestolom. U bočnim apsidama sačuvani su samo dijelovi mozaika u kaloti, s prikazom Hrista koji polaže mučeničke krune na glave svetaca.

Atrijum Eufrazijane ima oblik kvadratnog trijema s trolukom i parom stubova na svakoj strani. Stubovi i kapiteli istog su načina izrade kao oni u bazilici, osim dva stuba sa sjeverne strane koji su kopije iz 19. vijeka. Iz atrijuma se vidi glavno pročelje bazilike koje je u svom gornjem dijelu imalo mozaičke prikaze. Taj rijetki primjer mozaičke slike na spoljašnosti crkvene građevine dosta je propao. Od originala su sačuvane tek pojedine kockice i udubljenja gdje su bile one koje su otpale. Bolje sačuvani donji dio mozaika na fasadi pretjerano je restauriran krajem 19. vijeka.

Sjeverno od apsida bazilike nalazi se manja građevina, takođe sagrađena u doba biskupa Eufrazija. To je *cella trichora*, koja se sastoji od presvođenog prostora trolisnog oblika, ispred kojeg je elipsoidno predvorje. Vjerovatno je sagrađena kao mauzolej. U *celli* su sačuvani dijelovi raznobojnog mozaika iz 6. vijeka, a u sredini prostora smješten je veliki mermerni sarkofag – relikvijar iz 1247. godine u kojem su bile smještene relikvije porečkih svetih zaštitnika Maura i Eleuterija.

Biskupska palata

Biskupija je sagrađena sjeverno od atrijuma. To je jednospratna građevina s velikom središnjom dvoranom. Na sjevernoj strani prostori su opremljeni polukružnim apsidama od kojih je srednja puno veća. Vrlo je dobro, u cijeloj visini, sačuvana velika dvorana. To je ceremonijalna dvorana biskupa Eufrazija iz koje je on upravljao biskupijom i gradom – izvrstan primjer hijerarhijski organizovanog i orijentisanog prostora. Četvrtasta dvorana osvijetljena je nizom prozora pod samim stropom (u jednom prozoru sačuvana je izvorna kamena tranzena), a veliku apsidu obasjava svjetlo iz pet velikih, niže postavljenih, prozora. Sačuvan je središnji troluk – *tribelon* – ispred velike apsida.

Zgrada porečke biskupije takođe je rezultat graditeljske aktivnosti biskupa Eufrazija sredinom 6. vijeka. Predstavlja jedini sačuvani primjer građevine takve funkcije iz ranohrišćanskog doba. U manjoj prostoriji, s istočne strane, mogu se vidjeti promjene koje su ti prostori tokom vijeka doživjeli: oni su pregrađivani, otvarani su i zatvarani otvori, mijenjana je obloga zidova, ali je zidna struktura izvornih nosivih zidova uglavnom odlično sačuvana. U salonu na zapadnoj strani sačuvana je barokna štukatura i mural iz vremena biskupa

Polesinija s kraja 18. vijeka.

U restauriranoj zgradi biskupije sada je uređen crkveni muzej. Tu su izložene lapide i nalazi iz dugogodišnjih arheoloških istraživanja: brojni fragmenti podnih mozaika iz 4. i 5. vijeka, dijelovi skulpture iz 2–6. vijeka, fragment podnog mozaika s prikazom ribe (znak Hrista), koji potiče iz poda prve bazilike iz 4. vijeka, prednja strana oltara biskupa Eufrazija izrađenog od prokoneškog mermera sa simboličnim reljefima i natpisom, monolitna biskupska katedra iz 8. vijeka, koja potiče iz sjeverne crkve.

Na prvom spratu, u prostorijama nekadašnje biskupske rezidencije iz 18. vijeka, izložene su umjetnine koje dijelom potiču iz katedrale, a dijelom iz napuštenih crkava širom porečke i pulske biskupije. Tu su romanska raspeća, gotička i renesansna drvena skulptura, poliptih Antonia Vivanija iz 1440, triptih Antuna iz Padove iz 1529, primjeri liturgijske odjeće i srebrnine.

Kompleks Eufrazijane doživio je od 6. vijeka vrlo male izmjene. Tokom srednjeg vijeka napuštena je i porušena manja bazilika. Izgled prezbiterijuma Eufrazijane donekle je izmijenjen 1267. kada je postavljen četvrtasti ciborijum ukrašen mozaikom. Sredinom 19. vijeka bazilika je nespretno proširena dodavanjem dviju bočnih kapela, koje su uklonjene tokom restauratorskih radova u razdoblju između dva svjetska rata. U obliku kako je danas sačuvan ovo je vjerovatno najbolje sačuvani ranohrišćanski katedralni kompleks na svijetu.

RAVENNA

Vrhunsko umijeće mozaičke umjetnosti

Ravenna je proglašena Uneskovim lokalitetom svjetske baštine kada je 1996. godine osam njenih spomenika iz 5. i 6. vijeka dodato na Uneskovu Listu svjetske baštine (*World Heritage List*). Ranohrišćanski spomenici Ravenne smatraju se svjetskim blagom iz sljedećih razloga: „Lokalitet posjeduje izuzetnu univerzalnu vrijednost zbog vrhunskog umijeća mozaičke umjetnosti u njenim spomenicima, kao i zbog presudnog svjedočanstva o umjetničkim i vjerskim vezama i dodirima u važnom razdoblju evropske kulturne istorije”.

Ravenna, Teodorikov mauzolej

Ravenna,
Bazilika sv. Vitalea

Bazilika San Vitale

Bazilika iz 6. vijeka predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika ranohrišćanske umjetnosti u Italiji. Gradnja je započeta tokom vladavine Gota, u vrijeme biskupa Ecclesiusa – 527. godine, a dovršio ju je nakon vizantijske rekonkviste biskup Maksimijan, koji ju je i posvetio 17. maja 548. Presudan je istočnjački uticaj: bazilika nema tri broda već centralnu osmougaonu osnovu nadsvođenu velikom kupolom. Čudesni rezultat jedinstven je u svijetu zbog načina na koji se smjelost konstrukcije i dekorativna uloga mozaika međusobno dopunjavaju.

U unutrašnjosti bazilike pogled u visinu privlače veličanstveni mozaički ukrasi u apsidi i izvanredni prikazi carskog bračnog para Justinijana i Teodore, vladara Vizantijskog carstva, s njihovim dvorom. Ni u jednom drugom književnom tekstu, ni na jednom drugom mozaiku u cijelom Justinijanovom i Teodorinom carstvu nije ostvareno jedinstvo i savršenstvo stila sjedinjeno s uzvišenošću političke i vjerske misli kao u ciklusu mozaika u apsidi i oltaru Bazilike San Vitale.

Veličanje njihove carske vladavine nije ograničeno samo na dva polja s Justinijanom i Teodorom. U luku apsida objedinjene su politička i vjerska dimenzija.

U oltaru je prikazano jedinstvo crkve i carstva, te carstva i sveštenstva, a iznad luka apsida između simboličnih gradova Jerusalima i Vitlejema simbolično sunce nosi u svom središtu slovo alfa, ideološki prizivajući Hrista, stvoritelja kosmosa i istorijskog univerzuma.

Mauzolej Galle Placidije

Struktura i prizori u mauzoleju carice Galle Placidije podsjećaju na život i smrt jedne carske princeze iz 5. vijeka, koja je bila duboko upletena u istorijat carstva svog oca Teodozija Velikog. Kao kćerka, sestra, supruga i majka careva, Galla Placidija je vladala Zapadnim rimskim carstvom. Sredinom 5. vijeka naložila je da se sagradi ovaj maleni mauzolej. Njegova spoljašnost je skromna i u suprotnosti s veličanstvenom unutrašnjom dekoracijom. Bezbrojne zvijezde u kupoli ostavljaju dubok utisak na maštu i senzibilnost posjetilaca Ravenne.

Mada je po centralnom tlocrtu s jednim ulazom, završetku krova i skromnoj spoljašnosti sličan velikim paganskim mauzolejima, unutrašnjost ovog mauzoleja u potpunosti je prekrivena hrišćanskim simbolima besmrtnosti i vječnog života. Za Gallu Placidiju slava hrišćanskog Rimskog carstva bila je izražena u obliku krsta, pa mauzolej ima oblik latinskog krsta, što je i centralni simbol mozaika u središtu svoda. To je nebeski krst što sija među zvijezdama na nebu, nebu vječnog spasenja, nebu Božjeg kraljevstva. Rajski svod velikog ulaza sa simbolima svjetla živo prikazuje osnovni motiv koncepta shvatanja ravenkog biskupa Petra Krizogola i Galle Placidije po pitanju puta hrišćana do zaslužene vječnosti.

Mauzolej Gale Placidije,
unutrašnjost

Neonijanska (katolička) krstionica

Krstionica je najstariji ranohrišćanski spomenik u Ravenni. Izgrađena je po nalogu biskupa Neona u drugoj polovini 4. vijeka. Unutrašnjost je ukrašena sjajnim mozaicima koji nose jasne tragove helenističko-rimskog uticaja. Posebno su značajni ciklusi mozaika obogaćeni divnim štukaturama koje prikazuju šesnaest proroka: četiri veća i dvanaest manjih proroka. S ovim ravenskim zdanjem po savršenstvu mozaika i strukturnoj očuvanosti ne može se porediti nijedna druga ranohrišćanska krstionica. Mozaici su podijeljeni u tri trake. U centralnom polju prikazano je Hristovo krštenje u rijeci Jordan, središnja traka prikazuje dvije povorke apostola s Petrom i Pavlom na čelu, a u trećoj su prikazani etimasija (prazan prijesto koji očekuje Hristov drugi dolazak) i prazna sjedišta smještena unutar arhitekture vrta, koja simbolizuje nebeski raj, mjesto koje očekuje duše u vječnom životu.

Arijanska krstionica

Sagrađena krajem 5. vijeka za vrijeme Teodorikove vladavine, kada je arijanski kult bio službena dvorska religija, krstionica ima osmougaonu osnovu i sadrži prekrasne mozaike s prelaza 5. u 6. vijek. Preljepi mozaik u kupoli prikazuje krštenje Hristovo u rijeci Jordan i dvanaest apostola. Prema arijanskoj doktrini Hrist je bio Sin Božji, ali je zadržao svoju ljudsku prirodu. Ovdje apostoli, koji u rukama nose krune života – slave – pobjede, kao i u drugoj krstionici, nisu odvojeni kandelabrima kao simbolima svjetla, već palmama koje simbolizuju život. U arijanskom shvatanju ovaj Hrist je okrenut prema istoku – Hrist koji postaje Bog u trenutku krštenja u Jordanu i koga je božanskim učinila praiskonska voda, obnavljajuće praiskonsko biće na kojem počiva duh Božji.

Ravenna,
Arijanska krstionica,
mozaik kupole

Nadbiskupska kapela

Sagrađena kao privatna kapela biskupa Petra II za vrijeme vladavine Ostrogota, jedina je očuvana vjerska građevina koja je pripadala biskupskoj palati. Ikonografija mozaika u kapeli izuzetno je zanimljiva. Biskup je naručio izradu dvadeset heksametara izvrsnih mozaika u atrijumu, postavivši u središte, iznad ulaznih vrata, prikaz Hrista ratnika s krstom na ramenu. Glorifikacija Hrista, čiji lik dominira na svim dijelovima mozaičke dekoracije, može se stoga protumačiti kao protivarijanski element. Prikaz Hrista ratnika koji nogama gazi zvijer arijanske jeresi jeste čin optužbe uperen protiv tadašnje političke vladavine arijanskog kralja Teodorika. Portreti jevanđelista, apostola i raznih svetaca s Istoka, Zapada i iz Afrike izražavaju jedinstvo katoličke ekumene ranog hrišćanstva iz razdoblja prije varvarskih i arijanskih podjela. Ukras svoda predvorja veličanstven je – na zlaćanom nebu, među nizovima ljiljana i ružica prikazano je devedeset devet ptičjih vrsta, od kojih neke još uvijek borave u prirodnom okruženju Ravenne.

Bazilika Sant' Apollinare Nuovo

Bazilika *Sant' Apollinare Nuovo* prvobitno je izgrađena u 6. vijeku kao Teodorikova dvorska crkva. Istorijski je to najzanimljivija crkva u Ravenni budući da predstavlja sintezu Teodorikovog Ostrogotskog kraljevstva i Justinijanovog carstva. Veličanstveni mozaici u njenoj unutrašnjosti predstavljaju najveću mozaičku površinu naslijeđenu iz antike. Slava i moć gotskog kralja prikazana je u velikim poljima s prizorima Palatiuma, grada Ravenne i luke s gradom Classe. Teodorik je uzdizao kulturu klasične Grčke i Rima, a stavljajući je uz bok gotskoj kulturi želio je da dokaže

kako je njegova kraljevska i politička moć sjedinjena sa snagom Hrista kralja. U velikoj sceni između prozora, s prikazom trideset šest likova proroka, apostola, jevanđelista s kodeksima, knjigama i svicima, Teodorik je ozakonio autoritet svoje kulture i vlasti.

Kasnije je biskup Agnelo preradio mozaike naloživši uklanjanje arijanskih magistrata i uklopio ih u katoličku kulturu trijumfalnom povorkom svetaca, Tri Kralja i svetica koje simbolično predvode Sv. Martin i Sv. Eufemija zbog posvećenog protivarijanskog duhovnog poziva.

Teodorikov mauzolej

Ova građevina, opisana kao zagonetna jer nije nikada posve razjašnjena, izgrađena je 520. godine po nalogu gotskog kralja Teodorika kao njegova grobnica u blizini varvarske nekropole. Dvospratno zdanje, izgrađeno u potpunosti od istarskog kamena, oblički slijedi najstarije modele nadgrobnih spomenika, ali u monumentalnim dimenzijama koje simbolizuju moć i duh ostrogotskog kralja. Prekrivena je jedinstvenim blokom istarskog kamena – prečnika deset metara, teškog trista tona, što ga vjerovatno čini jednim od najvećih monolita na svijetu koji su upotrijebljeni kao kupole. Kruna od dvanaest medaljona isklesana u istom bloku kao i kupola nosi imena četvorice jevanđelista i osam apostola. Ovi oblici podsjećaju na kraljevsku krunu, pa čak i na ratničku kacigu. Velika pukotina vidljiva na bloku nastala je tokom polaganja kamena, koje je gotovo sigurno izvedeno podizanjem po kosoj površini. Prema legendi, kupola je napukla kada je božanska munja udarila u Teodorika koji je sjedio pod njom, ubivši ga na mjestu, čime se ostvarilo proročanstvo koje je predvidjelo njegovu smrt od udara groma – kao kaznu za njegove zločine.

Ravenna, Sant' Apollinare Nuovo, unutrašnjost s mozaicima

Ravenna, Bazilika
sv. Apolinara u Classi

Unutrašnja prostorija diskretno je osvijetljena malim prozorima od kojih jedan u obliku krsta gleda na istok. Na gornjem spratu je veliki porfirni sarkofag, koji je zakratko mogao čuvati Teodorikove posmrtno ostatke, uklonjene već u vrijeme vizantijske vladavine. Ukrasi u kraljevoj grobnici postepeno su uklonjeni tokom vijeka.

The room inside is dimly lit by small windows of which one, in the form of a cross, faces east. On the upper floor there is a large porphyry sarcophagus which may have contained the remains of Theodoric, but not for long, since they were removed them during the time of Byzantine rule. The decorations in the King's tomb were gradually stripped off during the course of centuries.

Bazilika Sant' Apollinare in Classe

Bazilika je najpoznatija bogomolja ravenske crkve, izgrađena tokom prve polovine 6. vijeka na istorijskom i dokumentovanom temelju prvobitnog mjesta sahrane Apolinara. Nad grobom prvog biskupa, tada samo mučenika, u prvoj polovini 6. vijeka izgrađena je mala bazilika – *martyrion*. Prvobitno je bazilika sagrađena na obali Jadranskog mora, no danas se nalazi u zaleđu Ravenne, odmah uz veliku arheološku zonu antičke luke Classe, odavno zatrpanog sjedišta rimske flote.

Unutrašnjost bazilike je začuđujuća. Ritam koji stvaraju dvadeset četiri stuba od divnog grčkog mermera, poprečno prošaranog žilama, završava u nježnom zelenilu mozaičke livade, sjaju ovaca, blještavilu *San Apollinareove* borove šume, u jedinstvenoj cjelini arhitekture i dekoracije. Osim po svojoj arhitektonskoj *strukturi Sant' Apollinare in Classe* slavna je po mozaicima u apsidi i mermernim sarkofazima

nadbiskupa duž bočnih brodova. Središte ove sakralne bazilike koja služi u slavljenju euharistije, zauzima jedan od najljepših ranohrišćanskih prikaza teofanije: veliko simbolično preobraženje koje mozaičkim kockicama prekriva cijelu površinu apsida.

Uzvišeni krst uskrsnuća ističe se na središnjem mjestu i predstavlja samog Hrista kao glavni lik preobraženja, koje treba shvatiti kao simbol Uskrsa, a Uskrs kao žrtvu, euharistiju jaganjca i Krsta: Božja ruka prima euharistijsku žrtvu mise. Žrtva koju u ime crkve i zajednice vjernika prinosi biskup odvija se na prelijepoj cvjetnoj livadi, u idiličnoj viziji raja, dok se dvanaest jaganjaca, po šest sa svake strane, kreće prema **pastiru Apollinaru**, predstavljajući ravensku crkvu koja zajedno slavi misu.

SPLIT

Palata koja je postala grad

Grčko naselje *Aspálathos* osnovano je između 4. i 3. vijeka prije Hrista u blizini grada Salone, koji je u 1. vijeku prije Hrista postao rimska kolonija i glavni grad provincije Dalmacije. Oko 295. godine car *Gaius Aurelius Valerius Diocletianus* (vladao od 284. do 305. godine) naredio je izgradnju **penzionerske palate pokraj svoga rodnog mjesta**. Građevina je imala pravougaonu osnovu, podsjećala je na tvrđavu s nizom kula sa tri strane, dok je na južnoj strani okrenutoj moru bila lođa s arkadama, koja se protezala čitavom dužinom pročelja. Palata se sastojala od carskog stana, središnjeg trga (Peristil) između palate i glavne ulice u smjeru istok–zapad (*decumanus*), posvećenog mjesta s mauzolejom, hramova, te carske tekstilne manufakture (*gynaeceum*) u gornjem dijelu tvrđave. Nakon Dioklecijanove smrti palata je ostala u vlasništvu carske porodice.

Split, panorama

Postepeno se transformisala u utvrđeno naselje Spalatum, koje je dobilo sva obilježja grada nakon pada Salone u 7. vijeku, kada su se izbjeglice nastanile unutar njegovih zidina. Kao sastavni dio Vizantijskog carstva, grad je imao promjenljivu, ali ipak značajnu političku autonomiju.

U ranom srednjem vijeku, hrvatska država (kasnije Kraljevina Hrvatska) zauzimala je središnju obalu Jadrana i njeno zaleđe, dok su gradovi ostali pod vizantijskom vlašću. Split je kratko bio pod franačkom, mletačkom, i u 11. vijeku pod hrvatskom upravom. Tokom narednih vijekova Split postepeno poprima hrvatska obilježja.

Od ranog 12. vijeka Split postaje nezavisna opština pod vlašću ugarskih kraljeva. Palata postaje premalena za rastući grad koji se proširio prema zapadu udvostručivši svoju veličinu. Zapadna strana utvrđena je novim zidinama, dok je novi opštinski trg formiran kraj gradske skupštine.

Do 1420. godine Venecijanska republika preuzela je grad kojim je **vladala** 377 godina (1420–1797). Autonomija grada je smanjena: najveći autoritet bio je knez koji je morao biti rodom iz Venecije. Uprkos tome, Split se razvio u značajan grad luku s važnim trgovačkim rutama – kroz obližnji prevoj Klis prema unutrašnjosti, koja je bila pod vlašću Otomana. Cvjetala je i kultura, a Split je bio središte hrvatske književnosti. Mnoge lijepe palate podignute su u gradu u ovom razdoblju.

Nakon kratke vladavine Napoleona (1806–1813), grad je dodijeljen Austrijskom carstvu na Bečkom kongresu. U grad se tokom tog perioda mnogo ulagalo. Obnovljen je rimski akvadukt, podignut je lukobran, dovedena je željeznica, izgrađene su nove ulice, a dijelovi starih tvrđava uklonjeni su. Nakon Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske,

Split je postao najvažnija luka u Jugoslaviji. Tokom Drugog svjetskog rata neki lučki objekti i dijelovi starog grada oštećeni su u bombardovanju.

Poslije 1945. godine grad je doživio najveći ekonomski i demografski procvat. Otvorene su desetine novih fabrika i preduzeća, a gradsko stanovništvo se utrostručilo. U razdoblju između 1945. i 1990. godine grad se potpuno transformisao i proširio, zauzevši cijelo poluostrvo. Danas je Split drugi grad po veličini u Hrvatskoj, te privredni i administrativni centar srednje Dalmacije. Njegova privreda uglavnom se zasniva na turizmu i trgovini, a obnavljaju se i neke stare grane industrije – prehrambena (ribarstvo, maslinarstvo, vinarstvo), proizvodnja papira, cementa, te hemijska industrija.

Konzervacija lokaliteta svjetske baštine

Dioklecijanova palata dovršena je 305. godine kao sinteza oblika i funkcije kasnoantičke *ville* i utvrđenog *castruma*. **Smatra se jednom od ključnih građevina kasnoantičke arhitekture, zahvaljujući odličnom stanju originalnih dijelova i cjeline, te zahvaljujući nizu arhitektonskih oblika sa prelaza klasične u srednjovjekovnu umjetnost.** Nakon transformacije u srednjovjekovni grad, u Palati se unutar odbrambenih zidina podižu građevine raznih arhitektonskih stilova i djela majstora graditelja, nadahnutih tim veličanstvenim antičkim uzorom.

Godine 1979. historijsko jezgro Splita kao živi organizam sa svim gradskim funkcijama, ali i zahvaljujući očuvanoj arhitekturi iz svih perioda, proglašeno je lokalitetom Svjetske baštine. Ugroženo je brzim rastom savremenog grada, komercijalizacijom prizemnih dijelova objekata, te nepovoljnim promjenama društvene strukture stanovništva.

Split, rekonstrukcija Dioklecijanove palate (Hébrard 1912.)

Proslava 1700. godišnjice Palace u deceniji na prelazu u novi milenijum bila je povod novom zamahu obnove najvažnijih historijskih građevina u Splitu. U mnoštvu konzervatorskih načela koja se danas primjenjuju, valja istaći sljedeće: konzervacija ima prednost nad restauracijom, stavlja se naglasak na održavanje i rekonstrukciju urbane infrastrukture radi poboljšanja kvaliteta života unutar gradskog jezgra, kao i na upotrebu tradicionalnih tehnika i materijala.

Katedrala Svetog Dujma (Dioklecijanov mauzolej)

Pretpostavlja se da je splitska katedrala najstarija katedrala u Evropi. Prvobitno je služila kao Dioklecijanov mauzolej, no uključuje i romanski zvonik i barokni kor. To je najslojevitija i najznačajnija građevina u kompleksu Palace, koja

zadivljuje masivnim kamenim zidovima, jedinstvenom strukturom kupole građene opekama i dobro očuvanom antičkom dekoracijom. Jednako je dragocjena bogata riznica umjetnina sačuvana iz razdoblja transformacije Mauzoleja u Katedralu u 6. vijeku. Obnova najugroženijih dijelova započela je 1996. godine.

Krov Mauzoleja potpuno je saniran. Svaki od otprilike petsto rimskih crepova pronađenih na krovu sačuvan je i obnovljen. Kao i sanacija krova, i obnova pročelja urađena je korišćenjem tradicionalnih materijala i tehnika. Konstrukcija baroknog kora, dodatog staroj građevini u 17. vijeku, propadala je zbog loših temelja i slabog kvaliteta zidarskih radova. Sanacija konstrukcije započela je punjenjem temelja, a noseći zidovi utegnuti su čeličnim kablovima. Unutrašnjost kora takođe je potpuno obnovljena, a posebna pažnja posvećena je vrlo zapuštenim baroknim

Split, Dioklecijanova palata, podrumi

arhitektonskim elementima. Započeto je lasersko čišćenje pročelja koje se nastavlja na unutrašnjoj strani zidova i kupole građene opekom. Nova rasvjeta omogućava doživljaj složenosti Katedrale. Čitav niz restauratorskih radova odvija se unutar same Katedrale.

Jupiterov hram (krstionica)

Istovremeno s transformacijom Dioklecijanovog mauzoleja u gradsku katedralu, Jupiterov hram pretvoren je u krstionicu. Danas krstionica ima funkciju crkve jednom godišnje – na praznik Sv. Ivana Krstitelja. S druge strane, predstavlja jednu od najvećih turističkih atrakcija i jedno od najposjećenijih mjesta u gradu. Njen savršeno očuvan svod i jedinstvene

strukturne karakteristike pobuđuju interesovanje arheologa, historičara umjetnosti i arhitekata iz svih krajeva svijeta.

U zadnje vrijeme stanje građevine naglo se pogoršalo zbog neodržavanja. Stanje zapadnog zabata bilo je najkritičnije, tako da se nekoliko blokova kamenog vijenca, težine između tri i šest tona, podiglo zbog korozivnih šiljaka, kliznulo niz kosinu zabata i opasno se nagnulo prema vani. Obnova hrama izvedena je kombinacijom tradicionalnih tehnika i savremene logističke podrške. Izrađen je 3D kompjuterski model analize ponašanja konstrukcije. Kako bi se zaustavilo dalje pomjeranje struktura i brzo propadanje kamena, i kako bi se ponovno uspostavila stabilnost i izvorni raspored tereta, zapadni zabat i dio vanjskog kamenog vijenca morali su biti demontirani i popravljani tradicionalnim

Split, Dioklecijanova palata, Crkva sv. Martina

metodama, te vraćeni na mjesto. Gvozdeni šiljci zamijenjeni su elementima od nerđajućeg čelika i zaliveni olovom na tradicionalan način. Fino rezbareni ukrasi portala i frizova na pročeljima očišćeni su laserom.

Zlatna vrata

Radovi na obnovi *zlatnih vrata*, glavnog ulaza u Dioklecijanovu palatu, bili su izuzetno složeni, posebno zbog teškog stanja konstrukcije i znatnog propadanja kamene površine (usljed kristalizacije agresivnih topljivih soli ispod debelog sloja prljavštine). Obnova *zlatnih vrata* bila je komplikovan poduhvat zbog kombinacije strukturnih problema i poteškoća vezanih za čišćenje i konzervaciju kamena. Cijela površina očišćena je laserom koji se ovom prilikom prvi put koristio u Hrvatskoj. Zidovi su napunjeni krečnim malterom, oštećeni kameni blokovi zamijenjeni su novim, dok je gornja konstrukcija, koja je zbog nagnuća prema naprijed uzrokovala pukotine u pročelju, ojačana metalnim spojevima.

Peristil

Obnova glavnog trga Dioklecijanove palate započela je aktivnostima čišćenja koje će prerasti u složeni projekat strukturne konsolidacije, popravke i konzervacije kamena i ostalih materijala. Na taj način bitno je usporen uznapredovao proces propadanja. Lasersko uklanjanje sloja prljavštine omogućilo je ponovno iščitavanje arhitekture i dekoracije. Istorijsku vrijednost lokaliteta uvećalo je otkriće dotad skrivenih podataka o izvornim materijalima i istorijatu gradnje. Projekt Peristil bio je izvrsna prilika mladim restauratorima da steknu praktično iskustvo primjene najnovijih tehnika čišćenja i restauracije kamena.

Split, Dioklecijanova palata, Peristil

Gradska infrastruktura i planiranje

Za vrijeme obnove važnih spomenika, nastojalo se raditi i na obnovi infrastrukture i opštem izgledu historijskog jezgra. Čišćenje kamenih pročelja vrlo je važno pitanje, pa je započet stalni program uklanjanja grafita. Nakon nedavnog uklanjanja oznaka koje su ružile pročelja starih zgrada i cjelokupni izgled historijskog jezgra, uveden je novi sistem

informisanja i prezentacije. Osim što su znatno doprinijela snalaženju i informisanosti posjetilaca, nova obilježja uticala su da lokalno stanovništvo promijeni odnos prema starim građevinama, koje su ranije često izmicale pažnji i bile uglavnom nepoznate.

Split, Dioklecijanova palata, Peristil i zvonik

Istorijsko jezgro Splita, živo mjesto tokom 17. vijeka, prepleteno je infrastrukturom svih vrsta i starosti, počev od obimne, tek djelimično istražene, kanalizacije presvođenih kanala iz rimskog doba, začepljenih gustim slojem organskog taloga. Popravak i održavanje kamenih pločnika obavljaju se istovremeno s obnovom kanalizacije i ostale infrastrukture.

Izrađen je plan lakšeg prilaza javnim prostorima i najvažnijim historijskim građevinama.

Osim toga, dovršen je i nacrt Plana upravljanja, o kojem se trenutno raspravlja u cilju poboljšavanja koordinacije aktera nadležnih za aktivnosti preduzete u starogradskom jezgru. Njime se predlaže novi model upravljanja radi unapređenja planiranja i koordinacije aktivnosti koje vode boljem životu gradskog stanovništva i boljoj ekonomiji, kao garanciji dugoročno održive zaštite kulturnih vrijednosti područja.

Voditelj projektne aktivnosti

Vladimir TORBICA

Koordinatorke projektne aktivnosti

Sandra ILIĆ

Iva ŠEGOTA

Izdavač

Region of Istria

Za izdavača

STUDIO SONDA d.o.o. – Jelena Šimunović, Sean Poropat

Autori teksta

Uvod – Robert Matijašić

Projektne partneri

Urednik teksta

Robert Matijašić

Grafička urednica

Studio Sonda d.o.o. - Tina Erman

Fotografije

Projektne partneri, Archivio fotografico della Provincia do Ferrara, Hassan Abdelghani, Gianluca Baronchelli, Luca Gavagna, Alket Islami, Stevan Kordić, Goran Lizdek, Goran Nikšić, Ubald Trkoczy, Ante Verzotti

Prijevod na crnogorski i redaktura

Sanja Šubarić

Realizacija

STUDIO SONDA d.o.o., Vižinada

Projektne aktivnosti su realizovale Istarska županija – Regione Istriana u saradnji s partnerima:

Grad Dubrovnik – vodeći partner

Grad Split

Provincia di Ferrara

Comune di Ravenna – Museo d'arte della città

Comune di Alberobello

Fondazione Aquileia

Univerza na Primorskem - Znanstveno-raziskovalno središče

Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Zyra Administrim Koordinim Butrint

Dimos Kerkyras

Evropsku uniju čini 28 zemalja članica koje su odlučile postupno povezivati svoja znanja, resurse i sudbine. Zajednički su, tokom razdoblja proširenja u trajanju od 50 godina, izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja, zadržavajući pritom kulturnu raznolikost, toleranciju i lične slobode. Evropska unija posvećena je dijeljenju svojih postignuća i svojih vrijednosti sa zemljama i narodima izvan svojih granica.

KONTAKT: ISTARSKA ŽUPANIJA

Upravni odjel za kulturu

Vladimir Torbica

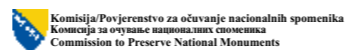
Novigrad, Mlinska ulica 4b

Tel.: +385 52 742 330

Fax: +385 52 742 332

e-mail: kultura@istra-istria.hr

www.istra-istria.hr

www.expoaus.org

Projekt je sufinanciran
sredstvima Evropske unije,
Instrument za
pretprijetnu pomoć

GRAD DUBROVNIK

CENTAR ZA
KONZERVACIJU I
ARHEOLOGIJU
CRNE GORE

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika
Komissiona za očuvanje nacionalnih spomenika
Commission to Preserve National Monuments

